

Colofon

Historica is een uitgave van de Vereniging voor Gendergeschiedenis en verschijnt drie keer per jaar. Meer informatie is te vinden op www.gendergeschiedenis.nl.

Redactie

Greetje Bijl (hoofredacteur) Laura Nys
Kim Bootsma Jonas Roelens
Marie-Christine Engels Sietske van der Veen
Irene Geerts Clare Wilkinson
Loes Heiligers

Redactieadres

E-mail: historica@gendergeschiedenis.nl

Lidmaatschap

VVG, p/a Atria, Vijzelstraat 20,
1017 HK Amsterdam tel: 02030 31 500
www.gendergeschiedenis.nl

Voor privépersonen bedraagt de contributie €30,- per jaar (lidmaatschap); reductielidmaatschap (voor studenten of mensen met een inkomen onder de €1200,- per maand): €22,- per jaar (studentlid, o.v.v. collegekaartnummer). Leden van de VVG ontvangen *Historica* automatisch en hebben stemrecht bij de jaarlijkse algemene ledenvergadering. Voor instellingen kost *Historica* €30,-. Instellingen kunnen geen aanspraak maken op de rechten van leden. Het bedrag moet vooraf worden betaald.

Lidmaatschappen worden automatisch verlengd, tenzij één maand voor het verstrijken van de lidmaatschapsperiode (voor 1 december) schriftelijk is opgezegd.

Lid of abonnee worden kan via de website, door te bellen of door het bedrag over te maken op het VVG-bankrekeningnummer NL94 INGB 0004102980 (de BIC-code is INGBNL2A). Donaties zijn van harte welkom!

Inleveren kopij

Nieuwe artikelen graag e-mailen naar historica@gendergeschiedenis.nl

De redactie behoudt zich het recht voor om bijdragen te weigeren en bepaalt in welk nummer een artikel verschijnt. Auteurs zijn verantwoordelijk voor de inhoud van hun artikelen.

Bestuur Vereniging voor Gendergeschiedenis (VVG)

Greetje Bijl (Historica)
greetjebijl@gmail.com
Ellen Boonstra (secretaris, adreswijzigingen)
ellen@warande30k.nl
Kim Bootsma
kim.bootsma@gmail.com
Els Flour (penningmeester)
e.flour@amazon.be
Juil Muller (Atria)
j.muller@atria.nl
Margit van der Steen (voorzitter)
m.vandersteen@bureau-aetas.nl
Simone Vermeeren
simonevermeeren@gmail.com

Historica verschijnt met steun van Atria, kennisinstituut voor emancipatie en vrouwengeschiedenis (www.atria.nl). De VVG is aangesloten bij de International Federation for Research in Women's History (IFRWH)

Wij hebben onze best gedaan om alle rechthebbenden van het beeldmateriaal in deze *Historica* te achterhalen. Meent u dat uw materiaal is gebruikt zonder voorafgaande toestemming, neem dan contact op met de redactie.

ISSN 1382-3914

Lay-out: Pien Steringa
Diges | geschiedenis & media, www.diges.nl
Druk en distributie: Blad.nl

Afbeelding omslag: Uitsneden uit het portret van Marten Soolmans door Rembrandt van Rijn (1634) © Rijksmuseum Amsterdam.

In dit nummer

/ Zeventiende eeuw /

3 Van vaandeldrager tot Mulat. Mannelijkheid in het land van Rembrandt

Dorothee Sturkenboom

/ Achttiende eeuw /

11 Van sujette tot citoyenne. Etta Palm d'Aelders en vrouwelijk burgerschap in de tijd van de Franse en Bataafse revoluties

Samantha Sint Nicolaas

/ Genderview /

19 Katrien De Graef: Naditu vrouwen in Mesopotamië

Elaine Huygens

/ Economische geschiedenis /

24 Penseressen aan zet? Een studie naar de economische activiteiten en het juridisch statuut van premoderne Antwerpse vleesverkoopsters

Nathalie Franckaerts

/ Dekolonisatieoorlog Indonesië /

31 Het sieraad van het KNIL. De verbeelding van de dekolonisatie- oorlog in Indonesië in fotoalbums van militairen van het Vrouwenkorps-KNIL (1944-1950)

Judith van de Woestijne

/ Biografie /

38 Elisabeth Temmes: marktvrouw en politieke kracht?

Rosa de Jong

Onder historicae

'De economie kwam tot stilstand' tijdens de lockdown vanwege de pandemie, maar het meeste werk ging gewoon door. Niet alleen werk in de zorg, onderwijs en supermarkt, maar ook de zorg voor het huishouden en gezin, alle thuiswerkers en ook het wetenschappelijk onderzoek en schrijven van artikelen.

Deze *Historica* verschijnt volgens planning met artikelen die al voor de pandemie zijn geschreven. Dorothee Sturkenboom leidt ons langs schilderijen van Rembrandt en Frans Hals met afbeeldingen van mannen die een nieuw model van mannelijkheid belichaamden in de Nederlandse Republiek: de geletterde dienstbaarheid van de Hollandse koopman met mannelijke deugden als bedachtzaamheid en spaarzaamheid.

Samantha Sint Nicolaas volgt het intrigerende leven van Etta Palm d'Aelders in de tijd van de Franse en Bataafse revoluties. D'Aelders voelde vaderlandsliefde voor zowel Frankrijk als de Nederlandse Republiek. Zij zag een rol voor vrouwen weggelegd in sociale hervormingen, maar het discours over burgerschap werd steeds intoleranter tegenover actieve vrouwen die pleitten voor vrouwenrechten. Het definiëren van burgerschap vond steeds meer plaats in termen van mannelijkheid en vrouwelijkheid, waarbij vrouwen naar de privésfeer werden verbannen.

In de genderview gaat Katrien De Graef in op de uitzonderlijke positie van naditu vrouwen in de Oud-Babylonische periode in Mesopotamië. De grote economische vrijheid die de naditu vrouwen genoten, werd lange tijd over het hoofd gezien door de koloniale, christelijke blik waarmee tot voor kort naar deze bronnen gekeken werd. Volgens De Graef zijn deze bronnen toe aan een nieuwe interpretatie.

Nathalie Franckaerts kijkt naar de economische positie van penseressen, die vlees bereid van slachtafval verkochten. Terwijl de mannelijke vleeshouwers in vroegmoderne Antwerpen een sterk gilde vormden, opereerden deze vrouwen in een grijze zone waar zij goedkope vlees van buiten het gilde konden verhandelen.

Judith van de Woestijne analyseert fotoalbums van militairen van het Vrouwenkorps-KNIL die zijn gemaakt tijdens de dekolonisatieoorlog in Indonesië. Zij concludeert dat de foto's vooral een vreedzaam, apolitiek, toeristisch karakter hebben, wat overeenkomt met het militaire beleid om vrouwen af te schermen van oorlogshandelingen. De fotoalbums ademen vooral een koloniale mentaliteit.

Tot slot bevat dit nummer een korte biografie van de vergeten marktvrouw Elisabeth Temmes die een belangrijke rol speelde in de Vrouwenbond in Suriname.

Greetje Bijl, hoofdredacteur *Historica*

Mannelijkheid in het land van Rembrandt

Van Vaandeldrager tot Mulat

Hoewel genderhistorici gewend zijn met uiteenlopende bronnen te werken, is de Nederlandse portretkunst van de Gouden Eeuw nog nauwelijks uit een historisch perspectief van mannelijkheid geanalyseerd. De expositie *Rembrandt-Velázquez. Hollandse en Spaanse meesters* in het Amsterdamse Rijksmuseum in 2019 bood een mooie gelegenheid om daar verandering in te brengen. Wat vertellen de daar tentoongestelde portretten ons over mannelijkheid in de zeventiende eeuw? Van welke stijlen van man-zijn vormden zij eigenlijk een model of juist een contra-model? En in hoeverre vormden zij een uitdrukking van de Nederlandse identiteit die zich juist in deze tijd aan het ontwikkelen was?

/ Dorothee Sturkenboom /

De spraakmakende expositie gewijd aan Rembrandt en Velázquez die in het najaar van 2019 in het Rijksmuseum van Amsterdam te zien was, opende met *De Vaandeldrager* van Rembrandt van Rijn. Het is ook een prachtig schilderij om mijn verhaal over vormen van mannelijkheid in het land van Rembrandt mee te beginnen.¹ Want zie hem daar nou toch eens fraai uitgelicht staan: fier, onverzettelijk, en breed... vooral heel erg breed. Het is niet alleen de pofmouw die zijn schouderpartij breder maakt dan ze in werkelijkheid is. Het is vooral de plaatsing van de hand in de zij, een gebaar dat je tegenwoordig mannen nauwelijks meer ziet maken. De gebogen pols en de uitstekende heup die de hand moet ondersteunen, worden nu eerder met vrouwelijkheid dan met mannelijkheid geassocieerd.²

In de tijd van de renaissance en barok was de breed uitstekende elleboog echter een houding die juist de zelfverzekerde mannelijkheid van de persoon moest uitdrukken. Ze toonde dat men de situatie onder controle had.³ Wie erop let, ziet die befaamde renaissance-elleboog op talloze schilderijen uit deze periode terug. Om te beginnen natuurlijk in het genre van de schuttersstukken waar officieren zich bij voorkeur in deze pose lieten afbeelden. Maar ook regenten die hun hoge sociale positie en politieke macht wilden benadrukken, lieten zich graag portretteren met de hand demonstratief in de zij, waarbij de schilder dat element vaardig in zijn ruimtelijke compositie verwerkte.⁴

De Vaandeldrager (Rembrandt van Rijn) 1636,
particuliere collectie

Martiale, fysiek imponerende mannelijkheid

In de zeventiende eeuw vormde een robuuste fysiek een belangrijke component van mannelijkheid, althans binnen het aloude martiale mannelijkheidsmodel dat dan nog binnen Europa domineert – al was er ook reeds een concurrerend mannelijkheidsmodel in opkomst, dat van de geletterde, dienstbare koopman, waarover later in dit artikel meer.

Dat binnen het martiale mannelijkheidsmodel een imposant lichaam belangrijk was, is logisch. Soldaten en officieren kozen daarom bewust kleding die hen forser liet ogen. Zo ook de vaandeldrager die niet alleen extra breed, maar bovendien extra lang lijkt door de opvallend gerande baret mét pluim die optisch tenminste tien centimeter aan zijn lichaamslengte toevoegt - een principe afgekeken uit het dierenrijk. Dieren die zich voorbereiden op een gevecht, zetten >>

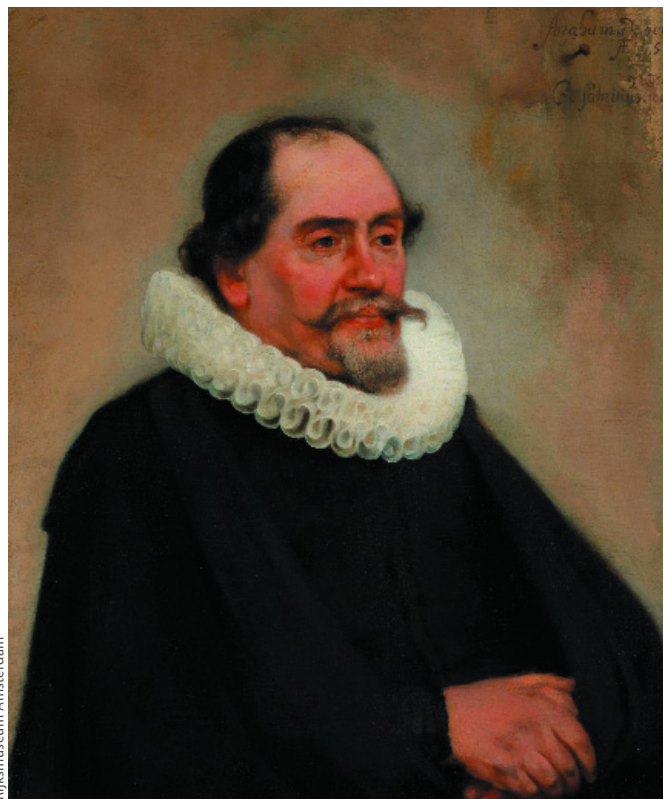
hun veren of vachtharen overeind en strekken staart en poten zodat de vijand afgeschrikt wordt door hun lengte en omvang. Mannen die moesten vechten, hanteerden in het verleden hetzelfde performatieve principe: helmen en hoeden werden optisch verlengd met veren, laarzen werden opgehoogd met hakken, torso's verbreed met sjerpen, schouders met pofmouwen, uniformen met epauletten.

Rembrandt groeide op in de buurt van de Leidse Doelen waar de lokale schutters exerceerden en schietoefeningen hielden. Naar verluidt hield hij aan deze jeugdige indrukken een levenslang zwak voor wapens en soldaten over. Zijn persoonlijke wapenverzameling bevatte onder andere de Javaanse kris die we op het schilderij zien.⁵ Met *De Vaandeldrager* zou de schilder volgens sommigen bovendien zichzelf hebben afgebeeld – in de pose en een tenue die doen denken aan de 'lands knecht' in een serie Italiaanse militaire prenten van enkele decennia eerder.⁶ Maar Rembrandt verving diens lans door een vaandel, waarmee zijn portret aan mannelijk prestige won. Want bij de Nederlandse schutterscompagnieën, ook wel 'vendels' genoemd, had het vaandel een grote symbolische waarde. Het dragen ervan werd enkel en alleen toevertrouwd aan een man van wie men de kracht en onverschrokkenheid bewezen achtte: als drager van het herkenningsteken van zijn compagnie was hij immers het meest voor de hand liggende doelwit van aanvallende tegenstanders.⁷

Je zou het misschien niet zeggen, maar anno 1636 symboliseerde Rembrandts vaandeldrager een mannelijke heroïek die in de Republiek eigenlijk al op haar retour was. Weliswaar waren er in die jaren nog vele Nederlandse schutterscompagnieën actief, maar vechten deden de schutters weinig meer sinds de oorlog met Spanje zich niet langer in Holland maar nog slechts in de grensgewesten afspeelde. Hun belangrijkste bezigheid was nu om 's nachts de rust te bewaren binnen hun wijk, een functie die minder manhaftigheid vereiste dan het verdedigen van een stad tegen de vijand.⁸ Terwijl prins Frederik Hendrik met zijn huursoldaten, die voor een groot deel van buitenlandse afkomst waren, in het zuiden en oosten de laatste steden op de Spanjaarden veroverde, heerste er in Holland, Utrecht, Friesland en Zeeland inmiddels de sfeer van vrede en welvaart. Collectief vertoonde moed was letterlijk een randverschijnsel in het land geworden, nog slechts waar te nemen op zee of in de grensgewesten die als buffer functioneerden voor het zich economisch snel ontwikkelende Holland en Zeeland.

Een concurrerend mannelijk gedragsrepertoire

Als land zou de Republiek uiteindelijk minder bekend komen te staan om haar militaire successen dan om haar economische successen. Die had ze te danken aan haar kooplieden. Kooplieden vertoonden echter een heel ander repertoire van mannelijk gedrag dan soldaten. Eerder getraind in boekhouden dan in vechten, in onderhandelen dan in het geven of volgen van bevelen, in het onderzoeken en bedienen van internationale markten dan in marcheren op het veld, ontwikkelden kooplieden een cognitief getrainde, op gelijkheid gerichte, ja zelfs dienstbare stijl van mannelijkheid die fysiek veel meer ingehouden was.⁹



Rijksmuseum Amsterdam

Abraham de Potter (Carel Fabritius) 1649

Net als het martiale mannelijkheidsmodel zou dit nieuwe model van mannelijkheid een plaats krijgen in de beeldende kunsten. Vergelijk Rembrandts vaandeldrager eens met het door Fabritius geschilderde portret van de remonstrantse zijdekoopman Abraham de Potter die met zijn gevouwen handen en blik in de verte bovenal rust, bezinning en bedachtzaamheid uitstraalt. In koopmanshandboeken uit die tijd werd *Prudentia*, de 'mannelijke' deugd van bezonnenheid aanbevolen als een van de belangrijkste kwaliteiten voor het handeldrijven waarbij men altijd op de hoede moest zijn voor de wispelturigheden van Vrouwe Fortuna die in een oogwenk met een storm op zee of oorlog ver weg je investeringen kon vernietigen.¹⁰ Die prudentie lijkt deze Amsterdamse koopman op het lijf geschreven. Met zijn 56 jaren had Abraham de Potter een leeftijd bereikt dat de wereld hem niet snel meer voor verrassingen zou plaatsen. Dat hij ook geslaagd was in die wereld, lijkt geen twijfel. Anders zou hij zich dit portret niet hebben kunnen veroorloven.

Toch koos De Potter voor een ingetogen houding, sobere setting en strenge zwarte kleding met als enige indicatie van zijn positie in goeden doen de molensteenkraag. Dit soort kragen was in 1649, het jaar dat Fabritius het portret schilderde, alweer uit de mode aan het raken. Maar een koopman hoefde zich daar niet voor te schamen. De ouderwetse kraag wees op spaarzaamheid, een andere als mannelijk geziene

deugd die kooplieden goed van pas kwam. Spilzucht, een ‘vrouwelijke’ ondeugd, gaf handelspartners geen vertrouwen, financiële soliditeit wel.¹¹ Geen Javaanse kris of glanzend fluweel dus voor de prudente De Potter, wél een goed verzorgde baard en snor om een betrouwbare én mannelijke indruk te maken.¹² Zwaar als zijn knevel mocht zijn, vergeleken met andere portretten uit die tijd was hij niet bijzonder modieus – zo min als de molensteenkraag. De indruk van solide mannelijkheid wordt nog versterkt door de donkere mantel, deels vanwege zijn massiviteit en zwaarte en deels doordat deze het lichaam zelf aan het zicht onttrekt. In het resulterende beeld domineert het hoofd het lichaam, het verstand de zinnen.

Fabritius’ portret van De Potter was origineel in zijn uitvoering, maar volgde tegelijkertijd een aantal burgerlijke portretconventies van die tijd.¹³ Ook andere leden van de Nederlandse burgerij met vooraanstaande posities in de maatschappij lieten zich in de eerste helft van de zeventiende eeuw bij voorkeur met rechte rug in stemmige kleding en tegen een neutrale of professionele achtergrond schilderen. Later in de eeuw zou dat veranderen, maar vooralsnog vereisten de mannelijkheidsidealen in deze groep de geschilderde weergave van een autonoom, beheerst ‘Zelf’ met waardigheid en soberheid als kernbegrippen.¹⁴

Laten we ons echter niet verkijken op de soberheid van de donkere kostuums waarin de kooplieden en regenten in het land van Rembrandt zich op linnen lieten vastleggen. Vanaf 1625 was zwart een modekleur aan het Franse hof en het dragen ervan getuigde van goede smaak.¹⁵ Het zwartgeverfde laken dat in de Republiek gedragen werd, was bovendien dé kwaliteitsstof van die tijd en de productie ervan was verre

van goedkoop. Gemaakt van wol, kon het zijn typerende glans en diepe kleur alleen door een serie hoogwaardige bewerkingen verkrijgen. De kwaliteit ervan werd streng gecontroleerd door de staalmeesters van het lakenbereidersgilde, de zogeheten waardijns, die in 1662 door Rembrandt werden geportretteerd – gehuld in dezelfde lakense stof als die ze moesten keuren.

Geletterde, financieel solide mannelijkheid

Staalmeester was een onbetaalde erefunctie die alleen toevertrouwd werd aan ervaren kooplieden zoals de doopsgezinde lakenkoopman Volckert Janszn. van de Amsterdamse Nieuwedijk – op Rembrandts schilderij juist beleefd overeind komend om de bezoeker te begroeten die de vergadering komt verstoren en door wiens oog de scène gezien wordt. De bezoeker treft de heren druk in overleg aan. Ze lijken hun taak uiterst serieus te nemen, daarbij geholpen door de bediende op de achtergrond die als enige geen hoed draagt. Dit schilderij straalt bovenal *gravitas* uit: mannelijke zwaarwichtigheid, professionaliteit en verantwoordelijkheidsgevoel voor de eensgezind op zich genomen taak. In hun harmonieus verbeelde samenwerking komt niettemin de individualiteit van elke staalmeester goed tot zijn recht: zij zijn waardig geportretteerd als autonome, denkende subjecten wier lichamelijke er niet toe doet, net als De Potter bij Fabritius.¹⁶

De kijker wordt daarnaast fijntjes herinnerd aan het maatschappelijk aanzien van deze mannen en daarmee van het lakenbereidersgilde. Ze mochten dan wel beroepshalve getraind zijn in het aannemen van een dienstbare en inschikkelijke houding tegenover klanten, dat betekent niet dat deze

>>

De Staalmeesters (Rembrandt van Rijn) 1662



lakenkooplieden onderaan de sociale ladder stonden. In de eerste plaats zijn zij meer dan levensgroot en vanuit een lager perspectief afgebeeld, wat te maken had met de hoogte waarop het schilderij in de Staalhal moest komen te hangen – op zichzelf reeds symbolisch voor hun status. In de tweede plaats waren de leren handschoenen die de geheel rechts afgebeelde Aernout van der Meije in zijn hand houdt, voor iedereen indertijd herkenbaar als een accessoire van de elite. De rijk geborduurde kappen benadrukten nog eens de welstand van deze staalmeester, die uit een rijke katholieke koopmansfamilie afkomstig was. Op de tafel met het Smyrna-kleed (verwijzend naar de welvaart van het gilde) ligt prominent een opengeslagen boek, dat mogelijk de stalen lakenstof bevatte die de staalmeesters als hulpmiddel gebruikten voor hun keuringen.

Het zware boek vertoont een opvallende gelijkenis met de aantekenboeken waar ook andere kooplieden regelmatig mee werden afgebeeld.¹⁷ Kooplieden waren geletterde mensen en lieten zich nadrukkelijk op die scholing voorstaan, want in de zeventiende eeuw was geletterdheid niet vanzelfsprekend. Maar verstandige kooplieden deden niet anders dan dagelijks afspraken, contracten en andere informatie op schrift stellen want voor een solide, succesvolle bedrijfsvoering was een goed leesbaar geheugen een voorwaarde. Kooplieden hielden niet alleen een boekhouding bij, maar voerden ook een uitgebreide correspondentie met handelspartners die ze kopieerden in brievenboeken. Vaardigheid in het archiveren van informatie maakte deel uit van hun beroepsstraining.¹⁸

Dat de aan hun gilde dienstbare staalmeesters bovenal als geletterde professionals geportretteerd wilden worden, is een interpretatie die – met dit boek zo centraal op het schilderij – voor de hand ligt. Of het nu minutieus gearchiveerde lakenstalen, notulen van hun bijeenkomsten of andere belangrijke informatie bevatte, het boek benadrukt hun mannelijke scholing en expertise – beter dan een rol laken op tafel dat zou hebben kunnen doen. In een tijd waarin formele educatie nog grotendeels aan mannen voorbehouden was, vormde ze een belangrijke factor in het mannelijke imago en sociaal positioneren van de beroepsgroep.¹⁹

De geletterde, dienstbare en bedachtzame mannelijkheid van de kooplieden vormde in veel opzichten een voorloper van het hooggeschoolde, beschaafde en (fysiek) ingehouden mannelijkheidsmodel dat dominant zou worden in de verstedelijkte en gepacificeerde Europese samenleving van de moderne tijd.²⁰ In de daaraan voorafgaande vroegmoderne periode zien we een agrarisch, feodaal en patriarchaal samenlevingspatroon geleidelijk plaatsmaken voor een samenleving die vroegindustriële, kapitalistisch en meer democratisch van aard is. Samen met Vlaanderen en Brabant, eveneens sterk verstedelijkte gebieden, liep de Republiek voorop in deze transitie. Terwijl de mannelijkheidscodes in het oude Europa nog vooral om martialiteit, fysieke kracht en autoriteit vroegen, had de nieuwe samenleving behoefte aan vormen van mannelijkheid die zich richtten op beheersing van technische vaardigheden, denkkracht en een soepele gelijkwaardige omgang met anderen – kwaliteiten die door Rembrandt herkenbaar vastgelegd werden in *De Staalmeesters*.

Botsende erecodes

In de beeldvorming over de Republiek als handelsnatie zouden het dienstbare, cognitief-getrainde mannelijkheidsmodel van de koopman en het martiale, fysiek-getrainde mannelijkheidsmodel van de soldaat recht tegenover elkaar komen te staan. De bewoners van de Republiek mochten zich tijdens de Tachtigjarige Oorlog hebben vrijgevochten van de Spanjaarden, toch ontstond het beeld dat zij bovenal een natie van handelaren en zeelieden vormden.

Als kooplieden kwamen Nederlanders bekend te staan als mannen die de voorkeur gaven aan vrede boven oorlog, die anderen voor zich lieten vechten en zelf confrontaties uit de weg gingen, die beroepshalve ter wille van het profijt een inschikkelijke, dienstbare houding hadden ontwikkeld die in de ogen van anderen eigenlijk niet zo eervol of mannelijk was. Talloze malen klinkt bij buitenlanders het verwijt op dat bij Nederlanders de mannelijke zucht naar eer verdreven was door een minder mannelijke zucht naar winst. Sir William Temple verwoordde het in zijn *Observations upon the United Provinces of the Netherlands* in 1673 wellicht het meest aansprekend: “Holland is a country where [...] profit is more in request than honour.”²¹

Hier botsten niet alleen twee vroegmoderne modellen van mannelijkheid op elkaar, maar ook twee verschillende opvattingen van mannelijke eer, een aristocratische en een burgerlijke.²² Terwijl in de omringende landen en in de landgewesten van de Republiek nog een aristocratische mentaliteit domineerde die mannelijke eer afmat aan de bereidheid de wapenen op te nemen voor een hoger ideaal, ter verdediging van leenheer of vorst, van reputatie of rechtsorde, hanteerden de kooplieden in de kustgewesten van de Republiek onder tussen heel andere mannelijke erecodes. Niet de glorie van het slagveld, niet het uiterlijk vlagvertoon maar spaarzaamheid en financiële soliditeit maakten voor de Nederlandse burgerij een man betrouwbaar en daarmee eerzaam. Of zoals Romeyn de Hooghe in zijn *Spiegel van staat des Vereenigde Nederlands* in 1706 het verschil samenvatte:

“De glorie in andere landen is in uiterlijke vlaggen gelegen, hier is de manier van zedig en zuinig huishouden. Elders is er een eer in gelegen geld niet te achten, te spillen in batementen [vermaken], plezieren, heerlijke toestel [uitrusting], ruime betaling zonder opmerking met lang borgen [ruimhartig verleend krediet], daarentegen hier in geen schulden te hebben, niet te borgen, contant af te betalen.”²³

Les extrêmes se touchent

De werkelijkheid was ondertussen complexer dan de hiër boven met verve uitgesponnen tegenstellingen doen vermoeden. Kooplieden mochten zich dan laten voorstaan op hun geletterde, financieel solide mannelijkheid, dat wil niet zeggen dat ze ongevoelig waren voor andere mannelijkheidsidealen. Veel van de officieren die zo stoer met de arm in de zij op Nederlandse schuttersstukken zijn afgebeeld, waren afkomstig uit de koopmansstand. De schutters op Rembrandts *Nachtwacht* waren notabene voor het merendeel lakenkoop-



Rijksmuseum Amsterdam

Marten Soolmans (Rembrandt van Rijn) 1634

lieden zoals de staalmeesters afgebeeld op het gelijknamige schilderij.²⁴ Moed, een aristocratisch en mannelijk geconnoteerde deugd, was niet voorbehouden aan de adel. Ze werd ook door burgers van belang geacht voor het verwerven en behouden van hun mannelijke eer.

Een koopman moest niet alleen dienstbaar en prudent zijn, maar ook risico's durven te nemen – dat was de kern van het verdienmodel. “Waar gevaar dreigt, bestaat ook de mogelijkheid vooruit te komen”, zo schreef Daniël van der Meulen jr. bemoedigend aan zijn neef Andries, die vroeg in de zeventiende eeuw plannen had om in Aleppo een handel in specerijen en zijde te beginnen.²⁵ Zoals bij klassieke dichters een held eer verwierf door allerhande gevaren te trotseren, zo verwierf een koopman eer door de gevaren van de negotie te trotseren, legde Daniël uit. Andere kooplieden beschreven de competitie met collega's als een gevecht van man-tot-man waarin uiteindelijk (mannelijke) scherpzinnigheid, inzicht, actie en volharding de doorslag zouden geven.²⁶ Buitenstaanders mochten de Nederlandse koopman als weinig vechtlustig en confrontatiemijdend typeren, maar het mannelijke zelfbeeld van de beroepsgroep was niet van martialiteit

gespeend. Uiteindelijk ging het om het vinden van de juiste balans. Een oordeelkundig zakenman gedroeg zich “noch te stoutmoedig noch te vreesachtig”.²⁷

Wie die balans wist te vinden, kon aan zijn commerciële successen een krachtig mannelijk zelfbewustzijn ontleen. En naarmate de zeventiende eeuw vorderde, werd het ook steeds gebruikelijker om de welgevulde beurs die dat zelfbewustzijn schraagde, in zijn uitgavenpatroon tot uitdrukking te laten komen. Met rijke kleding, extra personeel en een duur huis met dito inrichting aan een Amsterdamse gracht konden succesvolle kooplieden laten zien dat ze aan vermogen geen gebrek hadden en krediet bij collega's verdienden. Met dit soort *conspicuous consumption* zocht en vond men bovendien aansluiting bij het rijke regentenpatriciaat. Maar ook hierin diende een koopman maat te houden, want wie te veel activa aan het bedrijf onttrok, liep het risico zijn naam als betrouwbaar handelspartner te verliezen.²⁸

Bij kooplieden die vanwege de Spaanse bezetting vanuit de Zuidelijke Nederlanden naar het Noorden waren gevlucht, was een dergelijk luxueus bestedingspatroon al langer gebruikelijk. Rond het midden van de zeventiende eeuw vormden zij en hun nakomelingen zeker geen uitzondering meer in de Republiek. De feesten, kleding en de pleziertjes waar men volgens De Hooghe vooral *elders* geld aan placht te verspillen, waren in zijn tijd reeds lang deel geworden van het stedelijke leven in de Republiek. Zijn opmerking laat ons dan ook vooral zien hoe identiteit in belangrijke mate tot stand komt door zich af te zetten tegen anderen.

Die Ander kan zich ver weg bevinden, maar vaker is het “in relatie tot wat het meest dichtbij is, wat de grootste dreiging vertegenwoordigt, dat men verschil tot uitdrukking brengt”, zoals Pierre Bourdieu stelt.²⁹ Een buurland, verwante beroepsgroep, afsplitsing binnen het eigen geloof, de klasse of generatie direct boven of onder de jouwe: het zijn juist de raakvlakken en overeenkomsten die de noodzaak doen voelen zich van die nabije Ander te onderscheiden, veel meer dan eventuele verschillen die vervolgens *in extremis* benadrukt worden.

Zo was er in de jonge Republiek inmiddels een nieuwe generatie met een eigen onderscheidende subcultuur opgegroeid die zich in haar bestedingspatroon vol overtuiging tegen de sobere degelijkheid van haar ouders afzette.³⁰ Geld was er inmiddels genoeg, tenminste in bepaalde kringen, zoals Rembrandts portret van Marten Soolmans toont.

Zwierige zuiderlingen en botte Batavieren

Marten Soolmans is pas twintig jaar oud als hij zich in 1634 laat schilderen door de rijzende ster Rembrandt, ter gelegenheid van zijn huwelijk met Oopjen Coppit, een rijke Amsterdamse koopmansdochter. Zijn snorretje oogt nog wat vlassig, maar ambities heeft de jongeman te over. Zo'n staand portret, waarbij je ten voeten uit geschilderd wordt, was lange tijd voorbehouden aan de adel en het was pas sinds kort dat rijke patriciërs in de Republiek zich ook zo lieten portretteren.³¹ Het was een statussymbool. Marten behoort nog niet tot het regentenpatriciaat maar met dit staande portret, de leren handschoenen in zijn linkerhand en zijn rechterhand de-

>>

monstratief in zijn zij, geeft hij aan zich met de zittende macht te identificeren.

De handschoen in Martens hand – hier tevens symbool voor zijn huwelijk met Oopjen van wie gelijktijdig een tweede portret in dezelfde stijl gemaakt werd zoals indertijd gebruikelijk – was van duur leer maar verder eenvoudig uitgevoerd. Dat geldt evenwel niet voor de rest van Martens uittossing. Een zwart zijden pak, verfijnde kanten kraag en dito kousenbanden, met zilverdraad doorregen rozetten aan het middel en op de hooggehakte schoenen – alles is naar de laatste mode. Er is geen twijfel mogelijk: deze man wil met zijn verschijning anderen imponeren. Als de zoon van een Antwerpse inwijkeling die puissant rijk werd met een suikerraffinaderij aan de Amsterdamse Warmoesstraat, behoorde Marten tot de financiële maar niet tot de politieke elite van de stad. Wellicht verklaart juist dat de pracht en praal waarmee hij zich heeft willen laten portretteren.

Onbewust toont Marten Soolmans zich daarmee echter ook een representant van de zwierige, gepolijste en uiterlijk zeer verzorgde stijl van mannelijkheid die in de Republiek sterk met zuiderlingen geassocieerd werd en waartegen de nodige argwaan bestond. Denk aan de *Spaansche Brabander* van dichter en toneelschrijver Bredero uit 1617, waar een ingeweken flamboyante Antwerpenaar tegenover een groep eenvoudige, nog wat boerse Amsterdammers figureert van wie hij misbruik probeert te maken. Een dergelijke Noord-Zuidtegenstelling vormt een bekend patroon in nationale beeldvormingsprocessen, ook bij andere volkeren. In de Noord-Nederlandse beeldvorming vertoont deze zuidelijke stijl van mannelijkheid de nodige overeenkomsten met de zwierige mannelijkheid van hovelingen, van wie het gedrag door een groot deel van de Nederlandse burgerij eveneens gewantwoord werd als zijnde te gepolijst, onoprecht en spilziek.³²

Daartegenover plaatsten de inwoners van de Republiek het ideaalbeeld van de Batavieren, het Germaanse volk dat rond het begin van de christelijke jaartelling dit drassige stukje land aan de Noordzee bewoonde en dat zich in zijn opstand tegen de Romeinen zou hebben onderscheiden met zijn moed en vrijheidsliefde. Rondom de geschiedenis en het karakter van die Batavieren of Bataven werd in de Republiek een krachtige mythe geschapen die de nieuwe Noord-Nederlandse identiteit moest gaan schragen en waaraan ook Rembrandt met *De samenzwering van de Bataven onder Claudius Civilis* uit 1661-1662 zijn steentje bijdroeg.³³

De Bataaf ging voor de Hollandse burgerij hét model vormen om hun eigen meer solide, degelijke stijl van mannelijkheid te definiëren: zijn ruwe eenvoud en soms botte directheid maakten de Bataaf misschien niet tot een toonbeeld van uiterlijke beschaving, maar met zijn eerlijkheid en loyaliteit zou hij over een soort innerlijke beschaving en betrouwbaarheid beschikken die veel waardevoller waren – zowel in de handel als in het bestuur. Eenvoud en directheid gingen deel uitmaken van de Nederlandse identiteit: door buitenlanders bespot als gebrek aan omgangsvormen, werden deze eigenschappen in de Republiek van de weeromstuit tot deugd verklaard. Een dergelijke toe-eigening en positieve herformulering van een toegeschreven problematische eigenschap, is

een bekend patroon in de identiteitsvorming van groepen.³⁴

Het zou echter een vergissing zijn te denken dat daarmee de aanspraak op een beschaafde, beheerste “burgerlickheid” werd opgegeven. Beschaafdheid is een complex begrip met meerdere betekenislagen. Dat was al zo in de zeventiende eeuw toen men het onderscheid maakte tussen diepe innerlijke en oppervlakkige uiterlijke beschaving. De Nederlandse burgerij probeerde zich met de door haar geclaimde beschaafde eenvoud niet alleen te onderscheiden van de wellevende, naar haar mening overgeciviliseerde mannelijkheid van hovelingen en zuiderlingen. Ze creëerde daarnaast welbewust een tegenstelling aan de andere zijde van haar sociale spectrum: in de middeleeuwen had vooral de denkbeeldige wildeman in het woud de antithese van beschaafdheid gevormd, maar nu kregen boeren, bedelaars en narren door de stedelijke burgerij die positie van onbeschaafde Ander toegedacht.³⁵ Dat bij de beeldvorming over deze inheemse ‘exoten’ net als bij de uitheemse Ander huidskleur al vroeg een symbolische signaalfunctie kreeg, blijkt treffend uit *De Mulat* die Frans Hals rond 1628 in Haarlem geschilderd moet hebben.³⁶

Een brownface uit 1628

We zien hier een vrolijke potsenmaker geportretteerd in een roodgeel zottenkostuum, dat we ook kennen uit de *Commedia dell'Arte*. Op het Nederlandse toneel stond dit type sinds de eerste decennia van de zeventiende eeuw bekend als de Heer Peeckelhaering, een naam ontleend aan de Engelse blijspelfiguur Pickelharing die indertijd op het Europese continent geïntroduceerd werd door groepen rondreizende Engelse comedianten. In Franse en Duitse kluchten werd Pickelharing tot Jean Potage respectievelijk Hans Wurst omgedoopt, analoog aan het aldaar meest populaire volksvoedsel. Net zoals de harlekijn, een andere paljas op het Europese toneel, blijkt ook deze volkse Pekelharing-figuur soms met een donker masker of donker geschminkte tronie zijn opwachting op het toneel te hebben gemaakt. Die gezichtskleur, waar Hals' schilderij zijn naam *De Mulat* aan te danken heeft, was bedoeld als vingerwijzing voor het publiek dat ze te maken kreeg met een personage met een gebrekkige beschaving om wie te lachen viel.³⁷

‘Mulat’ was de benaming voor mensen geboren uit een relatie tussen een persoon afkomstig van het Afrikaanse continent en een van het Europese continent. De naam werd weliswaar pas laat in de negentiende eeuw op dit schilderij geplakt, maar was al in omloop sinds de eerste decennia van de zeventiende eeuw toen Nederlanders om de Spanjaarden hun koloniale winsten af te troeven, zelf actief werden op andere continenten. Eerst in de Oost maar al snel ook in de West begonnen ze hun sporen te trekken, zoals bijvoorbeeld in Brazilië waar de Portugezen de eerste suikerrietplantages in Latijns-Amerika geïntroduceerd hadden.

Inmiddels is het een bijna vergeten stukje geschiedenis, maar tussen 1630 en 1654 was dit deel van de wereld in Nederlandse handen. Hier moet indertijd de suiker vandaan zijn gekomen waarmee de familie Soolmans haar fortuin maakte en Martens huwelijksportret betaalde – dankzij de exploitatie

van tot slaaf gemaakte Afrikanen die eerst door de Portugezen en later door de Nederlanders met geweld naar dit gebied gevoerd werden waar ze gedwongen werden zich dood te werken ter wille van andermans profijt. Binnen Europa was de mannelijkheidsstijl van kooplieden gericht op dienstverlening en fysiek ingehouden te noemen, buiten Europa hanteerden zij andere gedragscodes waarbij zij de door hen nagestreefde dominantie veelal met fysiek geweld lieten afdwingen.

In de catalogus van de *Rembrandt-Velázquez*-expositie wordt de mogelijkheid opengelaten dat op *De Mulat* werkelijk een man van gemengde afkomst is afgebeeld met voorouders op een ander continent. Kijkend naar de lichtere kleur van zijn hand en hals, constateer ik daarentegen dat wij hier met een bruin geschminkt persoon van doen hebben. Geen echt individu maar eerder een type dat zo van het toneel kon zijn weggelopen. In die zin is deze *brownface* uit de eerste helft van de zeventiende eeuw heel goed te vergelijken met de *blackface* die twee eeuwen later zijn opwachting maakte in de zogeheten *minstrel shows* in de Verenigde Staten. Ook in hun rol van onbezorgde, clowneske performer lijken deze zwart geschminkte *minstrels* en de bruin geschminkte stadsnar uit Haarlem op elkaar.

Aan die rolbezetting lag eenzelfde racistisch denken ten grondslag als waaraan Nederland de huidige figuur van Zwarte Piet te danken heeft. Zoals bij deze Heer Peeckelhaering de donkere schmink zijn rol als komische figuur dient te onderstrepen, zo zijn ook bij de moderne Zwarte Piet de bewust-komische invulling van zijn rol en de donkere kleur van zijn schmink onlosmakelijk met elkaar verbonden. Of het nu in zijn aanvankelijke gedaante van knecht en boeman was of in zijn tegenwoordige gedaante van vrolijke nar, Zwarte Piet representeert in de Nederlandse cultuur een ondergeschikte, minder beschaafted vorm van mannelijkheid waar de witte Nederlander weinig respect aan verschuldigd denkt te zijn.

Van deze mentaliteit vormt de bruin geschminkte grapjas op het Nederlandse toneel van bijna vier eeuwen geleden reeds een voorafschaduw. Ook hij representeert de onbeschaafde Ander die als man niet helemaal serieus genomen hoeft te worden, een marginaal persoon “zonder schaamte, zonder eer” die juist daarom zo geschikt is voor zijn rol als nar.³⁸ Op een tweede schilderij van Pekelharing heeft Frans Hals hem als een drinkebroer voorgesteld. Op het hier afgebeelde schilderij volstaan de wilde hardos, onverzorgde baard, scheefgezakte muts en ontbrekende knoop aan het

Mulatto (Frans Hals) 1628

kostuum om het onbeschaamde karakter van Pekelharing voor de kijker herkenbaar weer te geven – met als *finishing touch* de bruine schmink waarmee zijn rol als komiek met een gebrekkige beschaving letterlijk werd ingekleurd.

Met zijn drankzucht en gebrek aan manieren had de ruwe, onbeschaamde mannelijkheid van Pekelharing ondertussen opvallend veel weg van de ruwe, ongeciviliseerde mannelijkheid van de Bataaf, die om dezelfde eigenschappen bekend stond. Ook hier zullen het eerder de overeenkomsten dan de verschillen zijn geweest die het nodig maakten een artificieel onderscheid te creëren.

Conclusie

Als oervaders en oorsprongsmythe van het Nederlandse volk vormden de Bataven geen geschikt materiaal voor spot – althans niet voor de Nederlanders zelf. De Bataaf werd dan ook niet ingezet als contramodel voor de fysiek meer ingehouden, bezonnen en geletterde koopman. Dit gebeurde wel met de potsenmaker die als donkergekleurde man bewust op afstand van de Nederlandse cultuur werd geplaatst, een cultuur die

>>

weliswaar bot maar desalniettemin beschaafd heette te zijn. Andere tegenhangers van de Nederlandse identiteit in wording waren de al evenzeer gestereotyperde hoveling en zuiderling, die met hun gepolijste manieren, ruime bestedingspatroon en zwierige stijl van mannelijkheid als overgecivileerd en dus onbetrouwbaar werden weggezet. In de praktijk, zo heb ik betoogd, liet de handeldrijvende Nederlandse burgerij zich ondertussen wel degelijk door de leefstijl van zuiderlingen en hovelingen beïnvloeden, evenals door het martiale mannelijkheidsmodel dat in omringende landen en andere sociale lagen nog steeds toonaangevend was.

De hier besproken schilderijen illustreren zo op krachtige wijze dat mannen hun identiteit niet alleen ontwikkelen aan de hand van de tegenstelling met vrouwen, maar ook met die van andere mannen. Groepen of subculturen cultiveren hun eigen mannelijke erecodes en stijlen van man-zijn die juist in die tegenstelling met anderen betekenis dienen te krijgen. Al te vaak is die tegenstelling echter een oneigenlijke tegenstelling, een constructie die – desnoods met schmink – aan de werkelijkheid wordt opgelegd, veeleer dan eraan ontleend. Ook dat liet deze expositie *Rembrandt-Velázquez. Hollandse en Spaanse meesters* in het Amsterdamse Rijksmuseum prachtig zien. ///

Noten:

- ¹ Dit is een bewerkte versie van de gelijknamige lezing, op uitnodiging van het Amsterdams Rijksmuseum gehouden bij voornoemde tentoonstelling tijdens de Nacht van de Geschiedenis, 26 oktober 2019.
- ² G.E. Haggerty, *Men in Love. Masculinity and Sexuality in the Eighteenth Century* (New York 1999) 64.
- ³ J. Spicer, 'The Renaissance Elbow', in: J. Bremmer en H. Roodenburg (red.), *A Cultural History of Gesture* (Ithaca, NY 1991) 84-128, aldaar 85.
- ⁴ Spicer, 'Renaissance Elbow', 97-98. Zie verder bijvoorbeeld de portretten van Andries en Gerard Bicker door Bartholomeus van der Helst in het Amsterdamse Rijksmuseum.
- ⁵ E. van de Wetering, *A Corpus of Rembrandt Paintings. IV: The Self-Portraits* (Dordrecht 2005) 64. Zie voor de fascinatie en zelfs vereenzelving van Rembrandt met wapentuig ook Th. Weststeijn, 'Rembrandt and the Germanic Style', in: S.S. Dickey (red.), *Rembrandt and his Circle. Insights and Discoveries* (Amsterdam 2017) 44-66, aldaar 45 en 59.
- ⁶ G.J.M. Weber, *Rembrandt. Velázquez. Nederlandse en Spaanse meesters* (Amsterdam 2019) 30. Van de Wetering, *Corpus*, 66 stelt dat *De Vaandeldrager* geen zelfportret is.
- ⁷ Weber, *Rembrandt. Velázquez*, 30 en Spicer, 'Renaissance Elbow', 90-97.
- ⁸ P. Knevel, 'Amsterdam: De Nachtwacht. De schutters', in: M. Prak (red.), *Plaatsen van herinnering. Nederland in de zeventiende en achttiende eeuw* (Amsterdam 2006) 202-213.
- ⁹ D. Sturkenboom, *De ballen van de koopman. Mannelijkheid en Nederlandse identiteit in de tijd van de Republiek* (Gorredijk 2019).
- ¹⁰ Sturkenboom, *Ballen van de koopman*, 284-286.
- ¹¹ B. Cotrugli, *Della mercatura et del mercante perfetto* (Venezia 1573) 67; J. Smail, 'Coming of Age in Trade. Masculinity and Commerce in Eighteenth-Century England', in: M.C. Jacob en C. Secretan (red.), *The Self-Perception of Early Modern Capitalists* (New York 2008) 229-252, aldaar 236.
- ¹² W. Smith, 'The Renaissance Beard. Masculinity in Early Modern England', in: *Renaissance Quarterly* 54 (2001) nr. 1, 155-187.
- ¹³ F.J. Duparc, *Carel Fabritius 1622-1654* (Den Haag, Schwerin, Zwolle 2004) 41-44, 116-120.
- ¹⁴ A. McNeil Kettering, 'Gentlemen in Satin. Masculine Ideals in Later Seventeenth-Century Dutch Portraiture', in: *Art Journal* 56 (1997) nr. 2, 41-47, aldaar 42-43.
- ¹⁵ I. Groeneweg, 'Regenten in het zwart: vroom en deftig?', in: *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 46 (1995) 199-251.
- ¹⁶ Een analyse van dit schilderij langs deze lijnen in Hammer-Tugendhat, *Visible and Invisible. On Seventeenth-Century Dutch Painting* (Berlijn, München, Boston 2015) 124-129.
- ¹⁷ In individuele portretten zoals dat door Bartholomeus van der Helst van de Amsterdamse koopman Daniël Bernard in 1669 (Boymans van Beuningen) maar ook in groepsportretten van kooplieden zoals die van het Groot-Kramergilde, in 1622 vastgelegd door Werner van den Valckert, afgebeeld in Hammer-Tugendhat, *Visible and Invisible*, 123. Zie verder ook 'De koopman' in Jan Luyken, *Het menselyk bedrijf* (Amsterdam 1694).
- ¹⁸ Sturkenboom, *Ballen van de koopman*, 292-299.
- ¹⁹ H. Ellis en J. Meyer, 'Introduction', in: H. Ellis (red.), *Masculinity and the Other. Historical Perspectives* (Newcastle upon Tyne 2009) 1-18, aldaar 9.
- ²⁰ C.E. Forth, *Masculinity in the Modern West. Gender, Civilization and the Body* (New York 2008). Zie voor enige nuanceringen R.W. Connell, *Masculinities* (Cambridge 1995) 185-199.
- ²¹ William Temple, *Observations upon the United Provinces of the Netherlands* (Londen 1673) 164.
- ²² Sturkenboom, *Ballen van de koopman*, 61-65.
- ²³ R. de Hooghe, *Spiegel van staat des Vereenigde Nederlands* (1706) 12.
- ²⁴ Knevel, 'Amsterdam. De Nachtwacht', 208.
- ²⁵ L. Kooijmans, 'De koopman', in: H.M. Belien, A.Th. van Deursen en G.J. van Setten (red.), *Gestalten van de Gouden Eeuw. Een Hollands groepsportret* (Amsterdam 1995) 65-92, aldaar 74.
- ²⁶ Sturkenboom, *Ballen van de koopman*, 286.
- ²⁷ Zedler, *Grosses vollständiges Universal-Lexicon* (Leipzig/Halle 1732-1750) deel 15, 261.
- ²⁸ Sturkenboom, *Ballen van de koopman*, 288-289.
- ²⁹ P. Bourdieu, *La distinction. Critique sociale du jugement* (Parijs 1979) 558.
- ³⁰ B. Roberts, *Sex and Drugs before Rock 'n' Roll. Youth Culture and Masculinity during Holland's Golden Age* (Amsterdam 2012).
- ³¹ Weber, *Rembrandt. Velázquez*, 84.
- ³² Sturkenboom, *Ballen van de koopman*, 357-359. Zie over deze Noord-Zuidtegenstelling bijvoorbeeld J. Leerssen, 'Culturele identiteit en nationale beeldvorming', in: J.C.H. Blom, J.Th. Leerssen en P. de Rooij (red.), *De onmacht van het grote: cultuur in Europa* (Amsterdam 1993) 7-19, aldaar 12-13.
- ³³ E.O.G. Haitsma Mulier, 'De Bataafse mythe opnieuw bekeken', in: *BMGN* 111 (1996) 344-367. Th. Weststeijn, 'Rembrandt and the Germanic Style'.
- ³⁴ Sturkenboom, *Ballen van de koopman*, 159, 357-365, 373. Zie over de 'sociale creativiteitsstrategie' bij identiteitsvorming bijvoorbeeld M. Cinarella, 'Ethnic and National Stereotypes. A Social Identity Perspective', in: C.C. Barfoot (red.), *Beyond Pug's Tour. National and Ethnic Stereotyping in Theory and Literary Practice* (Amsterdam, Atlanta 1997) 37-51, aldaar 49.
- ³⁵ P. Vandenbroeck, *Beeld van de andere, vertoog over het zelf. Over wilden en narren, boeren en bedelaars* (Antwerpen 1987).
- ³⁶ Zie over dit idee van de inheemse Ander H. Roodenburg, 'Introduction. Picturing the Exotic, 1550-1950. Peasants and outlandish Peoples in Netherlandish Art', in: *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 53 (2002) 7-11, aldaar 9 voor de huidskleur van inheemse plattelanders.
- ³⁷ Zie over dit schilderij, de figuur van Pekelharing en zijn huidskleur Weber, *Rembrandt. Velázquez*, 100-104; F. Schmidt-Degener, *Het blijvend beeld der Hollandse kunst* (Amsterdam 1949) 95; J.W. Korsten, 'The Comedic Sublime. A Distinctly Dutch Baroque in the Work of Frans Hals', in: *Journal of Historians of Netherlandish Art* 8 (2016) nr. 2, 1-24, aldaar 10-11.
- ³⁸ Weber, *Rembrandt. Velázquez*, 100.

Dorothee Sturkenboom (1963) is historicus. Ze werkte twintig jaar aan verschillende universiteiten totdat zij in 2010 ontslag nam om meer te kunnen schrijven. Vorig jaar verscheen haar vierde boek: *De ballen van de koopman. Mannelijkheid en Nederlandse identiteit in de tijd van de Republiek* (Sterck & De Vreese 2019). Andere publicaties zijn te downloaden via www.stilus.nl/sturkenboom.

Contact: d.sturkenboom@planet.nl

Etta Palm d'Aelders en vrouwelijk burgerschap in de tijd van de Franse en Bataafse Revoluties

Van sujette tot citoyenne

Etta Palm d'Aelders staat in de geschiedschrijving bekend als de Nederlandse vrouw die tijdens de Franse Revolutie als eerste vrouw het woord nam in een politieke club in Parijs, maar ook als een dubbelspionne die op dubieuze wijze politiek carrière maakte. Hoe kijken wij nu naar haar? Als intrigante? Dubbelspionne? Feministisch activiste? Sluiten deze verschillende interpretaties elkaar uit, of zeggen zij juist iets over de inconsistenties en veranderende grenzen waarbinnen vrouwen zich in de revolutionaire wereld van die tijd bewogen? In dit artikel kijk ik verder dan de strak omlijnde categorisering die eerdere historici hanteerden om inzicht te krijgen in de verschillende manieren waarop d'Aelders misschien wel aan al deze classificaties tegelijk voldeed – vooral hoe zij zich vanuit haar positie inzette voor de emancipatie van de vrouw.

/ Samantha Sint Nicolaas /

Voor een vrouw die door W.J. Koppius in 1929 betiteld werd als “Nederlands eerste feministe”, is het opmerkelijk dat Etta Palm d'Aelders vrijwel verdwenen is uit meer recente literatuur – vaak wordt zij daarin slechts met één zin besproken.¹ In *Patriots and Liberators* van historicus Simon Schama wordt d'Aelders neergezet als “a double agent of consummate craft who until the war in February 1793 managed to keep herself paid by both Dutch and French governments to look after each of their respective interests at the expense of the other”.² In Joost Rosendaals *De Nederlandse Revolutie* komt d'Aelders kort voor als “een intrigante die voor de Oranjes in Frankrijk stemming had gemaakt tegen de Patriotse vluchtelingen”.³ Deze typering heeft duidelijk zijn wortels in het werk van H. Hardenberg, die d'Aelders in de jaren zestig beschreef als “een Hollandse Parisienne” die zich bezighield met diplomatieke spionage voor raadpen-sionaris Laurens van de Spiegel – een beschrijving waarin de historicus moreel beladen opmerkingen en veronderstellingen over hoe d'Aelders haar uiterlijk gebruikte om politiek carrière te maken niet schuwde.⁴ Hoewel Judith Vega de ingewikkelde wisselwerking tussen het Franse republikeinisme en het Nederlandse orangisme in die tijd ontrafelt om te laten zien hoe d'Aelders beide politieke overtuigingen tegelijkertijd kon houden, blijft d'Aelders opvallend afwezig in secundaire literatuur.⁵ Het is juist in het leven van Etta Palm d'Aelders dat vragen over genderrollen en de toelating van vrouwen tot de publieke sfeer elkaar raken.

Vrouwen konden in deze periode tot op zekere hoogte formele politieke kracht uitoefenen. Historici hebben daarnaast aangetoond dat hun informele politieke kracht lang is onderschat. Zo heeft Dena Goodman laten zien hoe brieven vrouwen een manier boden om deel te nemen aan intellectuele debatten in de briefwisselingen tussen leden van de internationale ‘Republiek der Letteren’.⁶ Ook bood spionage vrouwen ruimte om zich politiek te manifesteren. Spionage kwam veel voor in de Nederlandse Republiek: een netwerk van spionnen, journalisten, diplomaten, ambtenaren en klerken met informele politieke macht, geconcentreerd rond het hof, ondersteunde de formele uitoefening van de stadhoudelijke politieke macht.⁷ Hoewel het in de Republiek welmeelde van de spionnen, is er weinig geschreven over de rol van vrouwen binnen deze welingelichte kringen. *Invisible Agents* door Nadine Akkerman is een uitzondering daarop. Haar werk laat aan de hand van spionnen in zeventiende-eeuws Groot-Brittannië overtuigend zien dat vrouwen van alle sociale achtergronden – van toneelschrijfster tot postmeesteres en van hofdame tot wasvrouw – fungeerden als spionnen. Zij verkochten of gaven vertrouwelijke informatie door vanuit politieke of religieuze overtuiging, of om geld of macht te verwerven.⁸

>>

Etta Palm d'Aelders en een onbekende man (Christiaan Palm?) op een ongedateerde miniatuur.



Bron: H. Hardenberg, *Etta Palm*, 1962

Tegen het einde van de achttiende eeuw ging men echter anders aankijken tegen dergelijke verborgen machtspolitiek. De Verlichtingsbeweging beïnvloedde de revolutionaire bewegingen die politieke macht naar de openbare publieke sfeer wilden verschuiven om tegenwicht te bieden aan de corruptie van de aristocratische macht, waarvan de machinaties vaak buiten het zicht bleven.⁹ Voor de feministisch cultuurhistorica Joan Landes was deze opkomende publieke sfeer “essentially, not just contingently masculinist” en werden vrouwen geheel buitengesloten. Landes ging op zoek naar hoe deze transitieperiode “the hegemonic gendering of the public sphere” veroorzaakte.¹⁰ De strijd om wie politieke macht uit kon oefenen, werd zichtbaar in de toenemende debatten over ‘burgerschap’ in deze periode, die vooral spraken over de ‘gelijkheid’ van de mens afgeleid uit het natuurrecht. Feministische cultuurhistorici van de jaren tachtig, waaronder Landes, Joan Scott en Lynn Hunt, hebben gewezen op de inherente spanningen binnen de opvatting dat gelijkheid door de natuur bepaald zou zijn.¹¹ Zoals Landes het uitdrukte: “[...] women would have to be subsumed within the universal (and therefore effaced) or treated as different by nature but therefore outside the universal (and its privileges).”¹² Landes betoogt dat deze inherente spanning werd opgelost door politieke macht formeel te definiëren als iets dat toebehoorde aan ‘actieve’ burgers, wat resulteerde in de verbanning van vrouwen naar de privésfeer (met name het gezin) en het wegvallen van de informele culturele en politieke macht die zij hadden in de saloncultuur van de vroege achttiende eeuw.

Ook in de Nederlandse context onderging het concept van burgerschap een belangrijke verandering tegen het eind van de achttiende eeuw. Tot 1780 betekende ‘burger(es)’ een persoon die in de stad waarin hij/zij woont burgerrecht heeft. Een ‘burgeres’ verschilde dus niet van een ‘burger’, maar samen waren zij wel geprivilegieerd in vergelijking met inwoners zonder burgerrecht. Vanaf 1780 kwam de nieuwe term

‘vaderlandse burgeres’ in zwang, die vooral in relatie tot de opvoeding van ‘vaderlandse’ families werd gebruikt. Met de Bataafse Revolutie in 1795 eigenden vrouwen van alle sociale klassen zich de titel ‘burgeres’ toe, een titel die niet langer iemands sociale stand aangaf maar vooral haar politieke.¹³

De politieke context van deze debatten geven de grenzen van het kader aan waarin d’Aelders kon manoeuvreren. Om te begrijpen hoe d’Aelders omging met het concept burgerschap in de Nederlandse Republiek, moeten we naar haar levensloop als activiste in de Franse Republiek en naar de invloed van de Franse context op haar meningen kijken. Tijdens de revolutionaire periode in Frankrijk raakte d’Aelders steeds meer betrokken bij het politieke gezelschap Amis de la Vérité, waarin maatschappelijke hervormingen besproken werden. Voor Landes staat zij daarom vooral bekend als de eerste vrouw die zich nadrukkelijk in de publieke sfeer manifesteerde, toen zij tijdens een lezing over vrouwenrechten in een politiek gezelschap riep om meer aandacht voor de spreker.¹⁴ Twee maanden na die gebeurtenis werd een tekst die zij schreef over de ondergeschikte plaats van vrouwen in de wetgeving gedrukt en verspreid.¹⁵ In maart 1791 richtte d’Aelders een apart vrouwengezelschap op: de Société Patriotique et de Bienfaisance des Amies de la Vérité. Dit vrouwengezelschap hield zich vooral bezig met de verbetering van de positie van vrouwen in de wetgeving rond erfrecht en huwelijksrouw, en de verbetering van opleidingen voor jonge meisjes.

Hoewel d’Aelders dus regelmatig wordt genoemd in verband met haar activisme en betrokkenheid bij Franse revolutionaire clubs, worden in het historisch onderzoek belangrijke andere bronnen over haar compleet over het hoofd gezien: zowel de talloze brieven die zij vanuit Parijs naar haar prominente contacten in Den Haag stuurde als de processtukken rond haar arrestatie in 1796. D’Aelders heeft vermoedelijk de originele brieven vernietigd toen zij uit Frankrijk vluchtte, maar kopieën van elke door raadpensionaris Van de Spiegel

Une grande amie, amie et respectueuse de vousmenteur
 Votre Altesse Sérénissime
 Très humble et obéissante servante
 Veuve Palm née d'Aelders

Handtekening van Etta Palm d'Aelders op een brief aan stadhouder Willem V.

gestuurde reactie liggen in het Nationaal Archief in Den Haag. De stem van d'Aelders zelf komt terug in enkele door-gestuurde brieven van Van de Spiegel en brieven van d'Aelders aan Willem V die in het Koninklijk Huisarchief liggen.¹⁶ Het vergelijken van al het beschikbare bronmateriaal over haar leven levert rijke uitgangspunten op voor het beantwoorden van vragen over de instabiliteit van revolutie, de transnationale overdracht van politieke cultuur en de aard van de vaak verheerlijkte 'gelijkheid' die in deze periode ook aan vrouwen werd toegekend.

Etta Palm d'Aelders

Etta Lubbinga Johanna Aelders werd geboren op 3 mei 1743. Haar vader was een pachter van de plaatselijke stadsbank van lening en eigenaar van een papiermolen te Groningen. In 1762 trouwde zij op 19-jarige leeftijd met Christiaan Ferdinand Lodewijk Palm, een student in Groningen. Samen woonden zij achter de Grote Markt en kregen in 1763 een dochtertje, Henrietta Christina. Vermoedelijk stierf hun dochtertje op jonge leeftijd. Rond deze tijd verdween Christiaan Palm uit Groningen; volgens geruchten was hij naar Oost-Indië vertrokken, maar hierna werd niets meer van hem vernomen. Ook over het leven van Etta d'Aelders in de tien jaar daarna is weinig bekend. In het satirisch spectatorblad *Mercurius Klugtige Zoomer-Togt. Na, in, en door Amsteldam*, geschreven door broedschrijver Nicolaas Hoefnagel in de jaren 1770, komt d'Aelders heel kort voor: als minnares van ene J. Munnik, een advocaat die doelwit was van de geruchten en sensaties die Hoefnagel verzamelde. Volgens de schrijver kende het paar elkaar van hun tijd in Groningen, waar Munnik had gestudeerd.¹⁷ Later zou Munnik weer opduiken in de getuigenis van d'Aelders na haar arrestatie in januari 1796. Volgens haar was het destijds de bedoeling geweest dat het paar samen naar Sicilië zou reizen, waar Munnik tot consul benoemd was, maar was zij onderweg onwel geworden en achtergebleven in Frankrijk.¹⁸ Vermoedelijk was het Munnik die d'Aelders daar in elite kringen introduceerde. Vanaf 1778 bewoonde ze luxe appartementen in het centrum van Parijs. In de Franse hoofdstad introduceerde ze zich als "baronesse d'Aelders" of als weduwe van "Mr. Palm, baron d'Aelders". Ze bemachtigde er een invloedrijke sociale en politieke positie, zowel onder Hollanders op belangrijke posten in Parijs als in kringen van Franse ministers. Via haar sociale contacten en aanbidders kreeg ze geld binnen, en ze werd ook beloond als ze gunsten aan iemand wist te verlenen.¹⁹

In 1778 maakte d'Aelders in opdracht van de eerste minister van Lodewijk XVI een korte reis terug naar de Nederlandse Republiek met als doel om te peilen hoe de Republiek tegenover de Amerikaanse Onafhankelijkheidsoorlog stond. Maar haar diplomatieke activiteiten bleven niet beperkt tot de geheime wereld van spionage. Zij schreef in 1788 ook onder haar eigen naam een pamflet waarin zij de stadhouder verdedigde en de patriotten neerzette als luie aristocraten die compleet afhankelijk waren van een buitenlandse regering. Nadat dit pamflet door een kennis naar raadpensionaris Laurens van de Spiegel was doorgestuurd, legde deze laatste

contact met d'Aelders en werd zij vanaf 1788 ook zijn geheime correspondent. In haar brieven besteedde d'Aelders vooral veel aandacht aan de activiteiten van de Nederlandse patriotten in Parijs, een groep burgers die na hun neergeslagen opstand tegen de stadhouder gevlucht was naar Frankrijk. D'Aelders beschreef de politieke ontwikkelingen, geruchten en netwerken waarover zij in haar prominente publieke positie als dame in de Franse salons te horen kreeg. Voor deze brieven werd zij met geld beloond, maar ze toonde ook daadwerkelijke interesse in politieke kwesties en ging vaak actuele politieke debatten aan. Vanaf 1789 werd d'Aelders kritischer tegenover de Nederlandse staatsinrichting, een houding die duidelijk blijkt uit de soms geïrriteerde reacties van Van de Spiegel op haar aanhoudende vragen over thema's als vrijheid en democratie, en de verhouding tussen de stadhouder en de burgers van de Republiek.

Van onderdaan naar burger

Nadat d'Aelders voor het eerst kennis had gemaakt met Van de Spiegel schreef zij in oktober 1788 een (onbeantwoord gebleven) introductiebrief aan stadhouder Willem V. Ondanks dat zij de titel 'baronesse d'Aelders' had aangenomen, ondertekende zij als "*sujette*" van de Nederlandse Republiek. Sujette kan als 'burgeres' of 'inwoner' vertaald worden, maar het is nauwkeuriger om het woord als 'onderdaan' te vertalen, een term die de passieve en hiërarchische eerbied voor de stadhoudelijke autoriteit benadrukt. D'Aelders maakte duidelijk dat haar positie door haar land van herkomst bepaald was: zo schreef zij dat zij geboren was als "een sujette van deze Republiek, waarvan U het hoofd bent", en dat "Ik nooit heb vergeten dat ik Hollandaise ben, en dat het bloed dat door mijn aderen stroomt bij dit blijde land hoort."²⁰

Twee jaar later, in 1790, veranderde echter de manier waarop d'Aelders zichzelf richting Den Haag presenteerde. Nu gebruikte ze de politiek beladen term "*citoyenne*" in plaats van *sujette*.²¹ De manier waarop d'Aelders wisselde tussen de termen *sujette* en *citoyenne* wijst op het belang van de discursieve constructie van burgerschap in deze tijd. In 1791 kreeg de term *citoyenne* een bijzondere politieke betekenis in de *Déclaration des Droits de la Femme et de la Citoyenne* door Olympe de Gouges, die werd gepubliceerd als reactie op de nieuwe Franse grondwet van 3 september van dat jaar.²² In theorie was de grondwet van 1791 radicaal: mensen werden soeverein verklaard op basis van de natuurlijke gelijkheid van de mens, en daaruit volgde de gelijkheid van elk mens, en dus van elke burger. In de praktijk leverde dit principe echter problemen op bij het onderscheiden van 'actieve' burgers, met volledige politieke rechten, en 'passieve' burgers, die daarvan volledig waren uitgesloten. 'Actieve' burgers waren geletterde mannelijke burgers wier jaarlijkse belastingen minimaal de hoogte hadden van drie dagenlonen. Dit sloot zowel ongeveer de helft van de mannelijke burgers van Frankrijk als alle vrouwelijke burgers en tot slaaf gemaakte inwoners van de Franse koloniën uit van het ideaal van een natie van burgers met universele rechten. De *Déclaration des Droits de la Femme et de la Citoyenne* was >>

gemodelleerd op de *Déclaration des droits de l'homme et du citoyen de 1789* en volgde die punt voor punt, met als doel de rechten van de vrouw te formuleren volgens de lijnen van de oorspronkelijke verklaring. Zo liet De Gouges zien hoe het taalgebruik rond burgerschap in Frankrijk de politieke participatie van vrouwen uitsloot.

Hoewel de gelijkheid van mannen en vrouwen ook onderwerp van debat was in de Nederlandse Republiek, was de interesse ervoor beperkt en ontstond er geen met Frankrijk te vergelijken polemiek.²³ Pas in 1795, na de afzetting van de stadhouder en het uitroepen van de Bataafse Republiek, verscheen een pamflet met de titel *Ten betooge dat de vrouwen behooren deel te hebben aan de regeering van het land*. Ook in dit pamflet werd beargumenteerd dat aangezien vrouwen en mannen met gelijke rechten geboren worden, zij gelijke rechten zouden moeten genieten, waaronder het stemrecht. Toen het revolutionair elan aan het eind van de achttiende eeuw terugliep, benadrukten pamfletten steeds vaker de boodschap van ‘burgerschap’ in de vorm van eensgezindheid en broederschap met het oog op het behoud van de vrijheid voor het nageslacht.²⁴ Zo keerde het Bataafse discours van burgerschap terug naar de trant van filosofen uit het midden van de achttiende eeuw, zoals Justus van Effen, die weliswaar spraken over het belang van onderwijs voor alle vrouwen, maar de nadruk daarbij legden op de voorbereiding op hun toekomstige rol als opvoedster binnen het gezin.²⁵

Aan d'Aelders bood deze invulling van het concept burgerschap aan het verlies van haar echtgenoot en dochter echter weinig ruimte om bij te dragen aan de ideale maatschappij. In plaats daarvan probeerde zij in de publieke sfeer actief te blijven. Nadat zij het toenemende politieke geweld in Parijs ontvlucht was en teruggekeerd was in de Nederlandse Republiek, schreef zij in juli 1793 opnieuw naar Willem V met een bijzonder aanbod om hem te helpen. Omdat Van de Spiegel nauwelijks op haar brieven reageerde, richtte zij zich direct tot de stadhouder en bood hem aan via haar netwerk goedkope laarzen voor het leger van de Republiek te regelen.²⁶ Ditmaal noemde d'Aelders zichzelf "citoyenne" van haar "patrie" (vaderland), de Nederlandse Republiek, maar zij vermeldde ook dat ze inmiddels Frankrijk als haar tweede "patrie" was gaan beschouwen. Dat bracht haar echter in een onmogelijke positie: ze moest tussen haar twee "patries" bemiddelen en verlangde daarbij "nuttig" voor beide partijen te blijven, ondanks dat de Franse Republiek op 1 februari 1793 de Nederlandse Republiek de oorlog had verklaard. Waar de laarzen vandaan zouden komen, wordt niet duidelijk, maar waar het hier om gaat is dat door haar trouw aan haar beide 'vaderlanden' te benadrukken, d'Aelders zichzelf neerzet als transnationale burger met het unieke vermogen om "begrip en intelligentie te bevorderen aan beide kanten".²⁷ D'Aelders' zelfpresentatie als loyale burger van twee landen problematiseert traditionele opvattingen over de Franse Revolutie als katalysator in de opkomst van de natistaat en het verharren van nationale grenzen in deze periode.²⁸

In deze brief omschrijft d'Aelders zichzelf als “citoyenne” van de Nederlandse Republiek en presenteert ze haar voorstel om het leger van nieuwe laarzen te voorzien in het licht



Frans politiek vrouwengezelschap. Jean-Baptiste Lesueur,
Club patriotique de femmes.

van haar burgerplicht om de stadhouder te dienen. Deze manier om haar respect voor de stadhouder uit te drukken bood haar vervolgens de ruimte om binnen de Nederlandse Republiek voor verbetering van de positie van vrouwen (en zichzelf) te pleiten. Zo offerde zij in dezelfde brief, in reactie op de contrarevolutionaire Franse opstanden die Lyon hadden verwoest, het idee dat de Nederlandse Republiek aanzienlijk zou kunnen profiteren van de oprichting van een borduurwerkindustrie. Industrieel borduurwerk zou “een bron van inkomsten voor duizenden mensen, vrouwen, kinderen, ouderen en gebrekkigen” kunnen worden, “een bron van inkomsten voor de armen en het begin van een nieuwe handel voor het land”.²⁹ Weeshuizen konden een geschikt testterrein bieden, en voor de organisatie van de opleiding van de borduursters bood d'Aelders zichzelf aan.

Haar wens om “nuttig aan beide mijn patries” te zijn staat centraal in ons begrip van de manier waarop d’Aelders met het burgerschapsdiscours van die tijd omging. Mart Rutjes verbindt aan dit discours in de Bataafse Republiek het concept van ‘utilitair burgerschap’.³⁰ Dit ‘utilitaire burgerschap’ benadrukte de plicht van elke burger van de Bataafse Republiek om economisch of sociaal bij te dragen aan het welzijn van de Republiek. Rutjes beweert dat dit concept tijdens de Franse Revolutie ontstond maar pas de overhand kreeg na de oprichting van de Bataafse Republiek. Door te beweren dat zij loyaal was aan twee naties, die nota bene in oorlog met elkaar waren, combineerde d’Aelders elementen uit de debatten in beide landen over de aard en verantwoordelijkheden die werden verbonden aan de status van ‘burger’ om haar eigen definitie van en aanspraak op burgerschap te construeren.

In haar laatste brief uit 1794 aan Van de Spiegel schrijft d'Aelders dat “het pijnlijk is om te zien dat ik nog steeds als een buitenlander word beschouwd in dit land [de Nederlandse Republiek]”. Net als in haar eerdere brieven vraagt zij om

een persoonlijke ontmoeting met Van de Spiegel en Willem V en beklemtoont ze meerdere keren haar wens en vermogen om “nuttig” te zijn. Zij eindigt met de zin: “Mag ik mijn volledige trouw aan mijn land en zijn grondwet herhalen. En als iemand tegen U zegt dat ik een Jacobijn [en dus radicaal revolutionair] ben, wees er alstublieft van verzekerd dat het enige dat ik wens is om te dienen en om trouw aan de principes die U kent en die centraal in mijn hart staan te sterfen.”³¹ Dan, benadrukt door het te onderstrepen, voegt zij toe: “En het is als een Jacobijn dat ik het meest nuttig ben geweest voor mijn land, ik doe een beroep op U, mijnheer!” De ironie van het activisme van d’Aelders in de Franse en Nederlandse republieken is dat haar gepassioneerde campagne voor vrouwenrechten binnen Jakobijnse radicaal-revolutionaire kringen haar geloofwaardigheid in de orangistische kringen van de aanhangers van de stadhouder schaadde, terwijl haar associatie met het orangisme tot haar ballingschap uit Frankrijk in 1792 als verdachte buitenlandse dubbelspion had geleid. Het discours van als ‘nuttige burger maatschappelijk bijdragen’ had niet genoeg politiek gewicht om de kloof tussen de twee nationale contexten – met alle bijbehorende oorlogscomplexiteiten – te overbruggen.

“Vriendin van de Waarheid” en bepleitster van vrouwelijk burgerschap

Desalniettemin bleef d’Aelders standvastig de haar vertrouwde argumenten uit de Franse debatten over burgerschap en de rechten van vrouwen gebruiken bij haar activisme in de Nederlandse Republiek. Vlak voor de uitroeping van de Bataafse Republiek schreef ze twee anonieme brieven die in de radicaal-revolutionaire *Nationaale Courant* gepubliceerd werden tussen de brieven en reacties van andere lezers. Deze twee brieven waren alleen ondertekend door “een vriendin van de waarheid”, dus er kan niet met zekerheid worden vastgesteld dat d’Aelders ze geschreven heeft. “Een vriendin van de waarheid” zou een subtiel verwijzing naar haar tijd bij de Amis de la Verité kunnen zijn; deze interpretatie wordt ondersteund door een naschrift bij de brief van 6 mei 1795, waarin de lezer wordt gevraagd om “verschooning voor de fouten van styl en orthographie; 25 Jaaren uitlandig geweest zynde, is myn moedertaal by my vervreemd”.³² Op 6 mei 1795 reageerde ze op een ingezonden brief over de beslissing van een niet met name genoemde Parijse politieke vereniging om mannen uit hun vergaderingen te bannen en stelde daarin dat dat ook elders noodzakelijk was: “[...] indien de Mannen in die Sociëteiten toegelaten wierden, zouden zy welhaast overheerschen, en veele vrouwen hoewel met verstand en oordeel begaafd, maar timide en vreesachtig, haare gevoelens over de voorgestelde zaaken niet durven uiten in ’t byzyn van die sexe die haar van kindsbeen is geleerd als haar opperhoofden te moeten aanzien.” Hier toont d’Aelders een scherp bewustzijn van de machtsstructuren in de samenleving. “Ik ben het volkomen met u ééns Burger,” schreef ze, “dat het zeer nuttig voor ons gemeenebest zoude zyn, als ook onze Nederlandsche Vrouwen zulke Sociëteiten inrichtten, doch niet om politieke zaaken te verhandelen, maar om de waare

deugd, Vaderlandsliefde en Broederschap te ontzachtelen uit de banden van vooroordeel, bygeloof, geveinsdheid, baatzucht en eigenliefde, en om die Aristocratische korst, waarmede Nederlands ingezetenen van beide sexen mede overdekt zyn, afterrukken en te vernietigen, enz.”³³

Deze stelling vertoont sterke overeenkomsten met een toespraak die d’Aelders had gehouden tot de Confédération des Amies de la Verité op 23 maart 1791. Daarin stelde zij voor om “in elk gedeelte van de hoofdstad [Parijs], een patriottische samenleving van citoyennes, vrouwelijke vriendinnen van de waarheid, te vormen”. D’Aelders schetste verder de potentieel waardevolle bijdrage van deze citoyennes, zoals het “toezicht houden op de vijanden die midden in de hoofdstad zijn gevestigd en [...] met de patriottische verenigingen in de Departementen [...] de verlichting propageren en het mogelijk maken om de door kwaadwilligen uitgebroede complotten gemakkelijker te verbreken”.³⁴

In haar toespraak van 1791 koppelde d’Aelders haar pleidooi voor de inzet van citoyennes aan één van de belangrijkste zorgen van de Franse Republiek in 1791: veiligheid. Meer en meer Franse contrarevolutionairen vluchtten naar het buitenland, waarvandaan velen contrarevolutionaire bewegingen in Frankrijk financierden en bij Europese vorsten lobbyden om militaire actie tegen de revolutie te ondernemen. Maar waar het in de Franse context ging om burgerschap dat zich uitstrekte tot bijdragen aan de veiligheid en levensduur van de revolutie, draaide het in de brieven van d’Aelders in de *Nationaale Courant* om de rol van vrouwelijk burgerschap in sociale hervorming. Door voor een aparte politieke sfeer voor vrouwen te pleiten, waarin vrouwen zich toch publiekelijk met politiek konden bezighouden, droeg zij echter direct bij aan het definiëren van burgerschap langs geslachtslijnen: in het verbinden van de genderspecifieke term citoyenne met een specifieke politieke taak nam d’Aelders (net als Olympe de Gouges) het gevestigde discours van de geslachten als ‘gelijk maar gescheiden’ over, inclusief de beperkingen die daarmee verbonden waren, en ging zo van binnen het discours tegen die beperkingen in.

Gevangene

Vanaf 1793 werd in Frankrijk burgerschap steeds meer het ondoordringbare domein van de deugdzame mannelijke Republiek. Jean-Pierre-André Amar, lid van de Nationale Conventie in Parijs, stelde in november 1793 expliciet dat “de eer van de vrouw haar tot de privésfeer beperkt en haar uitsluit van de strijd met mannen”.³⁵ Vrouwen die ervoor kozen om de “strijd met mannen” aan te gaan, waren dus geen eerbare vrouwen. In een politieke gemeenschap die geobsedeerd was met de wedergeboorte van een deugdzame en daarom eervolle natie, moesten zulke “oneerbare” vrouwen dus van de publieke sfeer uitgesloten worden. Amars verklaring was onderdeel van een campagne van toenemende politieke repressie tegen vrouwen: op 30 oktober 1793 bepaalde de Nationale Conventie dat “vrouwelijke clubs en populaire verenigingen, onder welk denominatie dan ook, verboden zijn”.

Deze verharding van de gendergrenzen bleef niet beperkt tot de Franse context. De woorden van Amar, lid van het

>>

Frans Comité de sûreté générale, weerklinken in de uitspraken van het Bataafse Comité van Algemeene Waakzaamheid tegen d'Aelders. Dit comité was opgericht in 1795, nadat het Franse leger samen met de patriotten de macht overnam van de stadhouder en de Bataafse Republiek uitriep. Het Comité van Algemeene Waakzaamheid werd gevormd vanwege de onzekerheid en instabiliteit in die vroege dagen van de Bataafse Republiek. Het bestond uit acht leden van de Provisioneele Repraesentanten (het hoogste bestuursorgaan) en kreeg verantwoordelijkheid voor het opsporen van “dergelijke verdachte personen, die door hun woorden, daden of correspondentie beschouwd kunnen worden als schadelijk, zelfs gevaarlijk, voor de algemene belangen van het vaderland”.³⁶

Op 27 januari 1796 bracht het Comité van Algemeene Waakzaamheid een “verdachte persoon” onder de aandacht van de Provisioneele Repraesentanten van 't Volk van Holland.³⁷ Etta Palm d'Aelders werd aan hen voorgesteld als “[e]ene vrowe, die, terwyl zy het sieraad harer sexe hadt kunnen zyn, door den dwaalstroom der politieke intrigues, waarin zy zich reukeloos begaf, zich onheilen heeft berokkend, welken haar volgend Lot op eene niet zeer gelukkige wyze moeten beslissen”. Het comité had vier bijeenkomsten besteed aan het bestuderen van het bewijsmateriaal, en presenteerde daarvan een samenvatting. Daarop werd besloten d'Aelders “uit aanmerking van de verregaande intrigues dezer Vrouwe,

Olympe de Gouges, geboren Marie Gouze, Frans schrijfster en feministe.

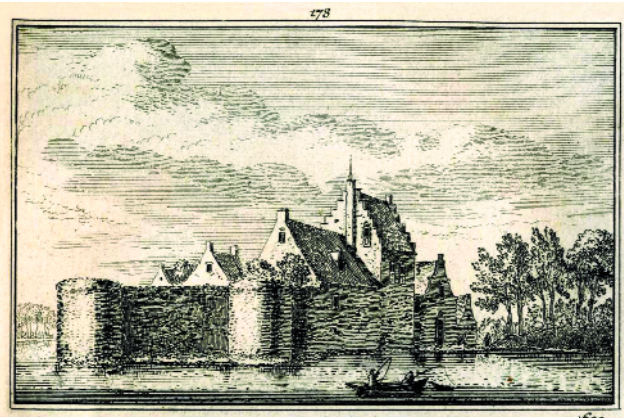


Bron: Wikimedia Commons

welke in haar, een schynbaare hebbelykheid hebben verkregen [...] op eene genoegzame zekere en convenable plaats te doen bewaren tot aan de generale Vrede, of wel tot haare vryheid niet meer nadeelig kan zyn, aan den politieke toestand van dit Land en van de Fransche Republicq”. Vooral de doorlopende correspondentie tussen d'Aelders en verbannen orangisten bleek tijdens haar proces belastend. De taal die tijdens dat proces gebruikt werd was onmiskenbaar gegenderd. Zo staat er in de openingszinnen van de aanklacht een duidelijk ideaalbeeld van hoe een vrouw zich hoorde te gedragen, waar d'Aelders niet aan voldeed: “[...] hoe duur is haar de afwyking, te staan gekomen, van die betoverende zagtaartigheid, ondergeschiktheid, en schroomvalligheid welke het Vrouwelyke Karakter behooren te kenschetsen!”

In de manier waarop d'Aelders werd beschuldigd van overschrijding van de grenzen van vrouwelijkheid weerklinkt het Franse revolutionaire discours tegen vrouwen. Dat is het duidelijkst te zien in de overeenkomsten met de aanklachten die tegen Olympe de Gouges werden gedaan. De radicale politicus Pierre Gaspard Chaumette zette in november 1793 De Gouges weg als “cette femmehomme, de brutale Olympe de Gouges, die alle zorg voor haar huishouden heeft opgegeven omdat ze aan politiek wilde doen en misdaden plegen”.³⁸ Beide vrouwen overtraden de sociaal-culturele constructie van het ideaal van de Republikeinse vrouw die zich uitsluitend wijdt aan haar gezin. Chaumettes betitelung “femmehomme”, ‘vrouw-man’, sloot aan bij het steeds intoleranter wordende discours waarin politiek actieve vrouwen ‘Amazones’ werden genoemd, een metafoor voor de onnatuurlijke vrouw die de zorg voor haar gezin negeert ten gunste van een mannelijke preoccupatie met oorlog en geweld. Tijdens een discussie in de Nationale Vergadering in 1793 over de deelname van vrouwen aan de politiek hekelde de Jakobijn Fabre d'Eglantine “deze clubs [die] niet samengesteld zijn uit moeders van gezinnen, dochters van gezinnen, zussen bezig met hun jongere broers of zussen, maar juist uit avonturiers, dwalende ridders, geëmancipeerde vrouwen, amazones”.³⁹ Vrouwen die hun deugdzaame plaats thuis verwierpen, zoals hen werd verweten door mannelijke tijdgenoten als Amar en d'Eglantine, maakten een bewuste keuze om de gendergrenzen te overtreden. Chaumette formuleerde dat zo: “Het gaat tegen alle natuurwetten in voor een vrouw om van zichzelf een man te willen maken [...] sinds wanneer is het toegestaan om je sexe op te geven?”⁴⁰

Het fundamentele mechanisme achter het toenemende publiek beschuldigen van vrouwen van het overschrijden van gendergrenzen wordt verduidelijkt in het concept van dissimulatie. Lynn Hunt heeft dissimulatie gedefinieerd als “the ability to conceal one's true emotions, to act one way in public and another in private, [which] was repeatedly denounced as the chief characteristic of court life and aristocratic manners in general. These relied above all on appearances – that is, on the disciplined and self-conscious use of the body as a mask.”⁴¹ Hunt legt uit dat de beschuldiging van dissimulatie in de revolutionaire periode expliciet geassocieerd werd met het bredere, gendergebonden begrip van ‘het vrouwelijke’, in plaats van met het smallere, meer klassegebonden begrip van ‘het aristocratische’. Dissimulatie was dus



Kasteel van Woerden waar Etta Palm d'Aelders gevangen zat in 1795.

een expliciet genderde zonde. Deze opvatting had zijn wortels in het werk van Montesquieu en Rousseau, waarin werd beweerd dat het vrouwen waren die mannen leerden hoe te dissimuleren. “[...] no longer wishing to tolerate separation, unable to make themselves into men, the women make us into women,” was hoe Rousseau naar vrouwen in de publieke sfeer keek.⁴² Aan de basis van de beschuldigingen aan het adres van vrouwen voor het overtreden van de gendernormen van die tijd lag dus een mannelijke angst voor ontmannelijking, die bijzonder sterk naar voren kwam toen revolutionaire activisten gingen nadenken over de morele wederopbouw van de samenleving.

De ondoorzichtige en daarom bedreigende aard van dissimulatie, vertaald in de sluwheid van vrouwen, kwam ook terug in het proces tegen d'Aelders. “[...] zonder ander middel van bestaan, dan jeugd, geest en aanvalligheid, waar van het overschot in den ouderdom van circa 53 jaaren nog zichtbaar is,” zo stelde het Comité, “wist Mevrouw Palm, na dat zy zes Maanden te Parys vertoefd hadt, zich een inkoomen te bezorgen van tien duizend Livres”. De verleidingskunsten van d'Aelders werden vervolgens gekoppeld aan de corrupte cultuur van de Franse aristocratie, in de veronderstelling dat “[...] het niet onnatuurlyk [was] dat het vorige Fransch Gouvernement, het welk geene middelen ontzag ter bereiking zynner oogmerken, van de Talenten deezer Vrouwe gebruik maakte”. Daarnaast beschikte zij volgens het Comité over een “vernunft” dat ook “toen men haare jeugd en schoonheid niet meer bewonderde” haar kracht bleef, “waar van zy meer dan eens de vlyenste verzekering kreeg”. De procesverslagen citeren uitgebreid uit de brieven van d'Aelders aan haar Franse contacten en aan Van de Spiegel om haar dubbelhartigheid aan te tonen: “[...] aan haare Fransche Vrienden schreef zy in den smaak van een Republikeine, aan den Raadpensionaris, zynen Secretaris, en andere aanhangelingen des Stadhouders, in den toon, waar op hunne gemoederen gestemt waaren.” D'Aelders werd niet alleen afgeschilderd als verleidelijk en manipulatief, maar ook als berekenend en weloverwogen in haar gedrag – een groot contrast met de veronderstelde zuiverheid en standvastigheid van de Provisioneele Represen-

tanten. Toen zij hen een brief schreef om haar zaak te bepleiten, werd ze ervan beschuldigd dat ze “nog eens hare kragten wilde beproeven”, “maar de zuivere bedoelingen, dezer Staatsmannen waren gemaklyk bestand tegen de intrigues van een bejaarde Vrouw”.

D'Aelders probeerde nog één keer zich aan te passen aan het dominante discours door een beroep te doen op de geïnstitutionaliseerde patriarchale autoriteit van de Bataafse Republiek. Zo schreef zij vanuit haar cel in Kasteel Woerden aan “de waardige vaders van het vaderland” dat zij hen in staat achtte om “niet alleen gerechtigheid, maar zelfs vergeving en genade voor enkele kleine fouten uit te geven” en haar de vrijheid te geven. Haar eigen woorden over waarom zij opgesloten was, zeggen genoeg over het samenspel van gender en macht in de Bataafse Republiek:

“Tot slot, sinds mijn gevangenschap van 9 maanden in het kasteel, heb ik van geen enkele beschuldiging tegen mij vernomen, behalve dat één van de leden van het Comité mij vertelde dat hij al acht jaar lang mijn vijand was, en dat het niet is toegestaan in deze Republiek, dat een vrouw meer kennis heeft dan nodig is om haar huishouden te voeren en voor haar man en kinderen te zorgen; dat, als een vrouw inderdaad verstand had, zij gevaarlijk was, vooral in politieke zaken.”⁴³

D'Aelders werd op 20 december 1798 in het kader van een algemene amnestie voor politieke gevangenen vrijgelaten, maar stierf drie maanden later, op 28 maart, in Den Haag aan een longontsteking. Ze werd begraven in Rijswijk. Haar buurvrouw betaalde de begrafenis kosten.

Conclusie

De brieven van d'Aelders zijn natuurlijk niet representatief voor het enorme spectrum aan meningen over de positie van de vrouw in de onderzochte periode. Maar wat zij helder laten zien, is de manier waarop d'Aelders heel nauwkeurig ontwikkelingen in politieke debatten volgde en hoe ze deze vervolgens in haar brieven opnam om haar eigen stem in politieke discussies te versterken. Haar brieven laten zien hoe ze zich via de geheime wereld van spionage in publieke politieke debatten kon mengen, hoe ze haar eigen unieke begrip van burgerschap formuleerde, en hoe het idee van burgerschap niet per se aan geografische grenzen gebonden was. De brieven laten ook zien hoe het concept van burgerschap, gekoppeld aan ideeën van burgerplicht, in deze periode steeds meer genderd werd, en hoe het zich ontwikkelde van een begrip met een passieve connotatie van onder een heerser staan tot een moreel begrip waarin de plicht om bij te dragen aan een bepaalde gemeenschap besloten zat, waarbij de plicht van de vrouw steeds meer werd beperkt tot de privésfeer. Desalniettemin konden individuele vrouwen zoals d'Aelders daadwerkelijk deelnemen aan theoretische debatten – op een reactieve, maar tegelijk vooruitziende manier. Het burgerschapsdiscours definieerde en bevestigde de grens tussen inclusie in en uitsluiting uit de publieke sfeer, maar het was in deze cruciale periode aan het eind van de achttiende eeuw een fundamenteel instabiel concept, dat constant >>

in beweging was. Het onuitblusbare verlangen van Etta Palm d'Aelders om 'nuttig' te zijn, toont één van de manieren waarop vrouwen in deze periode het discours van burgerschap aanvochten en burgerschap opeisten voor zichzelf. ///

Noten:

- ¹ In de geschiedschrijving wordt zij meestal Etta Palm genoemd; de auteur van dit stuk kiest bewust voor de achternaam 'd'Aelders', die zij zelf benadrukte in haar handtekening 'weduwe Palm, geboren d'Aelders', in plaats van alleen de naam 'Palm' die zij bij haar huwelijk kreeg. Dit artikel is gebaseerd op de Engelstalige masterscriptie van de auteur, 'Letters from "een Vriendin van de Waarheid": Etta Palm d'Aelders, Citizenship-ship and the public sphere, 1788-1798'. De auteur wil graag alle redactieleden van *Historica*, en vooral Irene Geerts, van harte bedanken voor hun hulp met het vertalen van dit onderzoek naar het Nederlands.
- ² S. Schama, *Patriots and Liberators. Revolution in the Netherlands 1780-1813* (Londen 1992) 150.
- ³ J. Rosendaal, *De Nederlandse Revolutie. Vrijheid, volk en vaderland, 1783-1799* (Nijmegen 2005).
- ⁴ H. Hardenberg, *Etta Palm. Een Hollandse Parisienne, 1743-1799* (Assen 1962) 7, 18.
- ⁵ J. Vega, 'Feminist Republicanism. Etta Palm-Aelders on Justice, Virtue and Men', *History of European Ideas* 10 (1989) 3, 333-351.
- ⁶ D. Goodman, *The Republic of Letters. A Cultural History of the French Enlightenment* (Ithaca 1996).
- ⁷ G. de Bruin, *Geheimhouding en verraad. De geheimhouding van staatszaken ten tijde van de Republiek (1600-1750)* (Den Haag 1991); D. Onnekink, 'The Body Politic', in: H. Helmers en G. Janssen (red.), *The Cambridge Companion to the Dutch Golden Age* (Cambridge 2018) 116.
- ⁸ N. Akkerman, *Invisible Agents. Women and Espionage in Seventeenth-Century Britain* (Oxford 2018).
- ⁹ J. Habermas, *The Structural Transformation of the Public Sphere. An Inquiry into a Category of Bourgeois Society* (Massachusetts 1989).
- ¹⁰ J. Landes, *Women and the Public Sphere in the Age of the French Revolution* (Ithaca 1996) 2, 7.
- ¹¹ Landes, *Women and the Public Sphere*; J.W. Scott, 'French Feminists and the Rights of "Man". Olympe de Gouges' Declarations', *History Workshop* (1989) 1-21; L. Hunt, *Politics, Culture, and Class in the French Revolution. Essays on French Political Culture in the Eighteenth Century* (Berkeley 1984).
- ¹² Landes, *Women and the Public Sphere*, 105.
- ¹³ M. Everard en M. Aerts, 'De burgeres: geschiedenis van een politiek begrip', in J. Kloek en K. Tilmans (red.), *Burger. Een geschiedenis van het begrip 'burger' in de Nederlanden van de Middeleeuwen tot de 21^{ste} eeuw* (Amsterdam 2002) 175, 181, 188, 194.
- ¹⁴ Landes, *Women and the Public Sphere*, 117-121.
- ¹⁵ *Reflexions sur l'ouvrage intitulé Aux Bataves sur le stadhouderat, par le comte de Mirabeau* (Paris 1788); dit werd naar het Nederlands vertaald als *Aanmerkingen op een werk betitelt: Aan de Bataviërs over het stadhouderschap, van den heere graave de Mirabeau, door den schryfster vertaald* (z.p. z.j. [1788]).
- ¹⁶ Kopieën van de brieven van Van de Spiegel liggen in het Nationaal Archief: NL-HaNA 3.01.26, Raadpensionaris Van de Spiegel, inv. nrs. 49, 50, en 56; doorgestuurde brieven van Van de Spiegel en brieven van d'Aelders aan Willem V liggen in het Koninklijk Huisarchief: KHA, A31, Willem V Batavus, Prins van Oranje-Nassau (1748-1806) inv. nrs. 746 en 986. Deze staan (in het originele Frans) in W.B. de Vries en A. de Haas, 'Abandonné de tout excepté de mon courage'. Enkele ongepubliceerde brieven van Etta Palm (1743-1799)' in *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman* 34 (2011) 33-46; en in H. Colenbrander, *Gedenkstukken der algemeene geschiedenis van Nederland van 1795 tot 1840*: 1 ('s-Gravenhage 1905). Citaten uit de Franstalige brieven zijn in dit artikel naar modern Nederlands vertaald en verschillen dus met citaten uit bronnen in het oorspronkelijk vroegmodern Nederlands.
- ¹⁷ N. Hoefnagel, *Mercurius Klugtige Zoomer-Togt. Na, in, en door Amsteldam* (Amsterdam 1770).
- ¹⁸ *Decreeten Van de Provisioneele Repraesentanten Van Het Volk Van Holland. 4 januari 1796-30 januari 1796* (Den Haag 1799) 680-689.
- ¹⁹ Voor een biografisch overzicht, zie W. Schenkeveld, 'Aelders, Etta Lubina Johanna', in: *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland*, <http://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/Etta-Palm> (geraadpleegd maart 2018).
- ²⁰ KHA, A31, Willem V Batavus, Prins van Oranje-Nassau (1748-1806), inv. nr. 746, brief van 3 oktober 1788 van Etta Palm d'Aelders, Parijs, aan Willem V, Den Haag.
- ²¹ Brief van 24 mei 1790 van Etta Palm d'Aelders, Parijs, aan Van de Spiegel, Den Haag, afgedrukt in Colenbrander, *Gedenkstukken*, 166.
- ²² Scott, 'French Feminists and the Rights of "Man"'.
²³ W. Frijhoff en M. Spies (red.), *Dutch Culture in a European Perspective. 1800: Blueprints for a National Community* (Assen 2004) 225.
- ²⁴ Everard en Aerts, 'De burgeres', 196, 202.
- ²⁵ Frijhoff en Spies, *Dutch Culture in a European Perspective*, 226.
- ²⁶ KHA, A31, Willem V Batavus, Prins van Oranje-Nassau (1748-1806), inv. nr. 746, brief van 9 juli 1793 van Etta Palm d'Aelders, Den Haag, aan Willem V, Den Haag.
- ²⁷ KHA, A31, Willem V Batavus, Prins van Oranje-Nassau (1748-1806), inv. nr. 746, brief van 9 juli 1793 van Etta Palm d'Aelders, Den Haag, aan Willem V, Den Haag.
- ²⁸ B. Anderson, *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (Londen 2006) 22; S. Desan, L. Hunt en W.M. Nelson (red.), *The French Revolution in Global Perspective* (Ithaca 2013); R.R. Palmer, *The Age of Democratic Revolution* (Princeton 1969).
- ²⁹ KHA, A31, Willem V Batavus, Prins van Oranje-Nassau (1748-1806), inv. nr. 746, brief van 9 juli 1793 van Etta Palm d'Aelders, Den Haag, aan Willem V, Den Haag.
- ³⁰ M. Rutjes, 'Useful Citizens. Citizenship and Democracy in the Batavian Republic, 1795-1801' in: J. Odds, M. Rutjes en E. Jacobs (red.), *The Political Culture of the Sister Republics, 1794-1806* (Amsterdam 2015) 73-84.
- ³¹ KHA, A31, Willem V Batavus, Prins van Oranje-Nassau (1748-1806), inv. nr. 986, brief van 8 juli 1794 van Etta Palm d'Aelders, Den Haag, aan Van de Spiegel, Den Haag.
- ³² *Oprechte Nationaale Courant*, 6 mei 1795 en 13 mei 1795.
- ³³ *Oprechte Nationaale Courant*, 6 mei 1795.
- ³⁴ Deze toespraak werd gedrukt als pamflet. Zie D.G. Levy, H.B. Applewhite en M.D. Johnson, *Women in Revolutionary Paris, 1789-1795. Selected Documents Translated with Notes and Commentary* (Urbana 1980) 68-71.
- ³⁵ O. Hufton, *Women and the Limits of Citizenship in the French Revolution* (Toronto 1999) 37.
- ³⁶ Hardenberg, *Etta Palm*, 100.
- ³⁷ *Decreeten Van de Provisioneele Repraesentanten Van Het Volk Van Holland. 4 januari 1796-30 januari 1796* (Den Haag 1799) 680-689. Hier kunnen alle citaten uit het processtuk teruggevonden worden.
- ³⁸ Scott, 'French Feminists and the Rights of "Man"', 17.
- ³⁹ L. Hunt, 'The Many Bodies of Marie Antoinette. Political Pornography and the Problem of the Feminine in the French Revolution', in: G. Kates (red.), *The French Revolution. Recent Debates and New Controversies* (Londen 1997) 291-313, aldaar 295.
- ⁴⁰ Hunt, 'The Many Bodies of Marie Antoinette', 295.
- ⁴¹ Hunt, 'The Many Bodies of Marie Antoinette', 283-284.
- ⁴² J.J. Rousseau, geciteerd in: Hunt, 'The Many Bodies of Marie Antoinette', 284.
- ⁴³ Hardenberg, *Etta Palm*, 113.

Samantha Sint Nicolaas (1995) is in augustus 2018 cum laude afgestudeerd in het MA-programma Cultural History of Modern Europe aan de Universiteit Utrecht, waarvoor zij haar scriptie *Letters from "een Vriendin van de Waarheid": Etta Palm d'Aelders, citizenship-ship and the public sphere, 1788-1798* schreef, die in 2019 de Johanna Naberprijs won. Sinds april 2020 is zij bezig met een promotietraject aan het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis binnen het project *Tolerant Migrant Cities? The Case of Holland 1600-1900*.

Contact: smsintnicolaas95@gmail.com

Genderview Katrien De Graef

"We kunnen er niet bij dat er vierduizend jaar geleden een maatschappij bestond waarin vrouwen economisch onafhankelijk konden ageren."



Oud-Babylonisch tablet uit Sippar: contract waarin Mannatum, naditum van Shamash, dochter van Jasi-el, 2 velden verpacht aan Kubija, zoon van Akbudadum; gedateerd in de vijfde maand van het 32^{ste} regeringsjaar van Hammurabi.

Katrien De Graef is hoofddocent aan de Universiteit Gent en verbonden aan de Vakgroep Talen en Culturen. Ze verricht onderzoek naar het Oude Nabije Oosten, met daarbij een focus op de socio-economische geschiedenis van de Oud-Babylonische periode. Daarnaast doceert ze taalkundige en historische vakken, waaronder Akkadisch, Geschiedenis van het Oude Nabije Oosten, en Maatschappij en Religie van het Oude Nabije Oosten. Ze is medeoprichtster van het academisch internationaal netwerk GeMANE: Gender, Methodology and the Ancient Near East.

/ Eline Huygens /

Hoe ben je in de academische wereld terechtgekomen?

Ik heb Oosterse Talen en Culturen gestudeerd, hier aan de Universiteit Gent. Aanvankelijk was dat uit een interesse in Hebraïstiek. Naast Hebreeuws moesten we nog een andere taal kiezen: Arabisch of Akkadisch, dus spijkerschrift. Ik vond dat Akkadisch meer aansloot bij Hebraïstiek, omdat dat ook een oude taal is uit het Nabije Oosten. Toen is er een wereld voor mij opengestaan; een wereld van enorm veel bronnen, een enorm interessante en rijke geschiedenis. Voor mijn licentiescriptie heb ik besloten om mij te richten op de spijkerschriftwereld. Vanaf dat moment ben ik in de traditie gerold van de socio-economische geschiedenis van de Oud-Babylonische periode (ca. 2000-1595 v.C.) die aan de Universiteit Gent gangbaar is. Hoe functioneert die maatschappij? Welke mensen vinden we daar in terug? Die socio-economische geschiedenis is mede mogelijk omdat we uit deze periode over heel veel documentaire bronnen beschikken, zoals brieven, huwelijkscontracten, pachtcontracten, koopcontracten, leningen, maar ook nota's, bonnetjes, ontvangstbewijzen, lijstjes, enzovoort. Kortom: alles wat te maken heeft met de administratie, van juridisch heel belangrijk tot minder belangrijk. Dat geeft natuurlijk een enorm interessant inzicht wat betreft het dagdagelijkse leven van die mensen en laat je toe om snel naar een microhistorisch niveau te gaan.

Voor mijn doctoraat kreeg ik de mogelijkheid om een corpus tabletten uit de opgravingen in Susa (een stad in Elam, het huidige Iran) te bestuderen en uit te geven. Daarna ben ik van de ene postdoc in de andere gerold. Ik heb ook een tijdje in Parijs en Harvard gewerkt. In 2011 ben ik aangesteld als professor aan de Universiteit Gent. Sindsdien ben ik blijven werken op enerzijds de politieke en socio-economische geschiedenis van Susa in de Ur III en Sukkalmah periodes (ca. 2100-ca. 1450 v.C.), en anderzijds de socio-economische geschiedenis van de Oud-Babylonische periode met een nadruk op de stad Sippar in het huidige Irak. Vanuit dat laatste thema ben ik gegroeid naar meer gendergerelateerde onderwerpen, en dan voornamelijk de manier waarop vrouwen functioneerden binnen die maatschappij, en hoe we dat min of meer kunnen begrijpen.

Ik zie inderdaad in je publicatielijst dat je je de laatste jaren bent gaan focussen op die vrouwenstudies. Hoe ben je daar mee in aanraking gekomen?

Genderstudies waren gedurende lange tijd niet wijd bekend >>

en verspreid binnen Assyriologie. Dit heeft onder andere te maken met de grote hoeveelheid bronnen die nog lang niet allemaal bestudeerd zijn. Wij zijn nog steeds bezig met het ontsluiten van het materiaal. Bovendien betreft het hier een geschiedenis van drieduizend jaar, met verschillende maatschappijen en taalfases. Het is dus niet één geschiedenis, maar een multitudine aan geschiedenissen, maatschappijen, culturen die je kan bestuderen. Zo heeft iedere Assyrioloog een specialisatie in een bepaalde periode of regio, maar dat is voor veel mensen niet zo duidelijk. Die hebben het dan over 'de' geschiedenis van Mesopotamië, maar het is natuurlijk veel complexer dan dat. Er zijn naar schatting een miljoen spijkerschrift bronnen bewaard in musea, wetenschappelijke instituten en andere collecties. Daarvan is een deel wel ooit bestudeerd, maar soms alleen uitgegeven in kopie of in transcriptie. Indien dat bijvoorbeeld honderd jaar geleden is gebeurd, moeten deze uitgaven herbekeken worden. Onze kennis is ondertussen geëvolueerd, we lezen de tekens anders, we begrijpen dingen anders. Assyriologie is dan ook een relatief jonge wetenschap, ze bestaat nog maar honderdvijftig jaar. In combinatie met de vaak moeilijke toegankelijkheid en de grote hoeveelheid van de bronnen zorgt dat er voor dat bepaalde theorieën en theoretische modellen vaak met enige vertraging hun intrede in ons vakgebied doen.

Mijn collega's Saana Svärd uit Helsinki en Agnès Garcia-Ventura uit Barcelona hebben zo'n zes jaar geleden voor het eerst een workshop georganiseerd in het kader van een groter congres, waar zij het thema gender in de Assyriologie op de agenda hebben gezet. Ik heb daar toen aan deelgenomen. Uiteindelijk is dat initiatief uitgegroeid tot de werkgroep *Ge-MANE, Gender, Methodology and the Ancient Near East* bestaande uit een collectief van een dertigtal mensen. Het zijn naast Assyriologen ook Egyptologen, Hebraïsten, kunsthistorici en archeologen. Zij werken niet enkel op vrouwen Thema's. Gendergeschiedenis gaat natuurlijk veel verder dan vrouwen. Het gaat ook om mensen die juist op mannelijke Thema's werken, het thema *third gender*, enzovoort. We zien het dus breed. Maar het blijft wel een kleine wereld. Assyriologie is sowieso al een niche, we hebben het hier dan ook echt over een niche in een niche.

Nu, het is niet zo dat er daarvoor niemand met gender bezig was in ons vakgebied. Je hebt natuurlijk de pioniers, Julia Assante, Joan Goodnick-Westenholz en Zainab Bahrani. Dat zijn onderzoekers die in de jaren 1980 en 1990 al schreven over vrouwen in de geschiedenis van Mesopotamië. Maar dat zijn echt de voorlopers die als het ware voor het eerst duidelijk maakten dat er vrouwen waren in de geschiedenis van Mesopotamië.

Je huidige onderzoek richt zich op zogeheten *nadītu* vrouwen. Kan je daar iets meer over vertellen?

Het betreft hier de elite van een stad, die veel bezittingen had. Sommige dochters binnen deze elite werden als *nadītu* aangesteld, door hun vader of door hun familie. *Nadītu* was een functie binnen de tempel, een soort van priesteressenschap. Zoals vaak het geval was met tempelpersoneel, lag er een religieus taboe op het krijgen van kinderen. Het logische



Katrien De Graef

gevolg van geen kinderen krijgen, is dat je bezit binnen de familie bleef. Door deze kinderloosheid wist haar vader, wanneer hij haar een stuk van het familiepatrimonium gaf, dat zij dat patrimonium kon beheren, en dat wanneer zij stierf het terugkwam naar de familie. Dus de idee achter de aanstelling van een dochter als *nadītu*, was voor een stuk het behoud en de transfer van familiepatrimonium naar de volgende generatie – bij voorkeur ook een patrimonium dat werd uitgebreid.

De bronnen geven aan dat deze vrouwen inderdaad eigendommen kochten, verpachtten en uitleenden om dat patrimonium nog groter te maken. Aanvankelijk werden zij dus beschouwd als de behoeders van het familiepatrimonium. Als zij een gift kregen van hun vader met een deel van de landerijen of de huizen en dergelijke meer, werd er vaak al op voorhand bepaald aan wie de erfenis moest worden doorgegeven. Meestal ging het om een broer of de zonen van een broer van deze *nadītu*. Er was ook een tweede methode waarbij *nadītu* vrouwen zelf hun bezit doorgaven door middel van een erfcontract. We noemen dat *rēdit warkatīša*, waarbij een oudere *nadītu* een jongere *nadītu* onder haar vleugels nam. Het wordt vaak geopperd dat dit mogelijk ook een adoptie met zich meebracht, maar dat is nog onduidelijk. Een nieuwe en interessante hypothese is dat het om een educatieve rol ging, waarbij de oudere *nadītu* de jongere *nadītu* voor een deel initieerde in de functie. In ruil erfde de jongere *nadītu* het bezit van de oudere *nadītu*, en werd de oudere *nadītu* op

haar oude dag onderhouden door de jongere *nadītu*.

Waar het aanvankelijk de bedoeling was dat het bezit binnen de familie bleef, merken we dus dat dat niet altijd het geval was. We zien dat die vrouwen soms hun bezit doorgeven aan *nadītu*'s in wording die geen familie waren. Het is op z'n minst opmerkelijk dat hier afgeweken werd van het oorspronkelijke doel. Zo is het idee ontstaan dat zo'n *nadītu* langs de ene kant behoeder was van het familiepatrimonium, maar langs de andere kant ook een persoonlijk patrimonium kon uitbouwen. Dat zien we duidelijk bij een deel van de *nadītu* vrouwen die we gedocumenteerd hebben. Daarbij merken we dat zij daarmee altijd de gemeenschap van ongetrouwde kinderloze vrouwen gingen versterken. Zo werden zij op den duur prominente economische spelers binnen die maatschappij, zeker binnen de bloeiperiode van het Oud-Babylonische tijdperk ten tijde van Hammurabi (1792-1750 v.C.). Wanneer we de participanten in koop- en pachtcontracten filteren op mannen en vrouwen, zien we dat ze op een bepaald moment in die periode bijna gelijk waren. Specifieker spreken we over 56 procent man, 44 procent vrouw; een bijna evenwaardige participatie in de economie. Dit is toch zeer opmerkelijk.

Daar zijn ondertussen al veel verklaringen voor gegeven, waaronder ook verklaringen in de negatieve zin. Ten eerste is er het argument dat het bronnenmateriaal in die richting wijst, omdat we toevallig die documenten gevonden hebben die uit *nadītu* huizen en archieven komen. Dat hebben we op basis van archeologie en archiefstudie kunnen weerleggen. Het bronnencorpus kan natuurlijk nooit honderd procent representatief zijn, omdat we gewoonweg niet alle bronnen hebben. Maar we hebben wel genoeg bronnen om een bepaalde graad van representativiteit te geven. Ten tweede zijn er onderzoekers die stellen dat alle mannen ten oorlog trokken tijdens deze periode, en dat dus de vrouwen het moesten overnemen. Dit gebeurde in sommige periodes wellicht inderdaad, en dan was het soms een impuls voor vrouwen om in de economie te stappen. Maar er is geen enkele aanwijzing waarom alle mannen wel ten oorlog zouden getrokken zijn in het midden van de Oud-Babylonische periode, maar niet in de periode daarvoor en daarna. Dus we zien daar geen aanwijzingen voor. Een derde veel gehoorde verklaring is het idee dat deze vrouwen geen eigen agens hadden, maar dat het hun vaders en broers waren die in naam van deze vrouwen handelden. Ook daar is echter geen enkele aanwijzing voor.

Waarom worden deze *nadītu* vrouwen op zoveel wetenschappelijke tegenkanting onthaald?

Dit soort argumenten, excuses noem ik dat, komen vaak voort vanuit het idee dat we niet kunnen aanvaarden dat vrouwen econo-

misch actief waren. Dat houdt volgens mij verband met het feit dat wanneer we de geschiedenis bekijken – en dan met name in de *longue durée* – we veronderstellen dat we er altijd op vooruit gaan. In het geval van de vrouwenrechten of de agency van vrouwen, hebben we snel het idee dat we nu veel meer rechten hebben dan honderd jaar geleden, laat staan vierduizend jaar geleden. We kunnen er niet bij dat er vierduizend jaar geleden een bepaalde maatschappelijke situatie en context bestond waarin vrouwen economisch onafhankelijk konden ageren. Ik denk dat we die *implicit bias* moeten laten varen; we moeten aanvaarden dat een geschiedenis in de *longue durée* nooit een directe lijn is, maar in golven gaat. Er zijn periodes, en dan spreek ik over de hele geschiedenis maar specifiek over Mesopotamië, waarin we meer vrouwelijke activiteit op economisch vlak zien, maar evengoed periodes waarin we dat bijvoorbeeld niet zien. Het is voor ons blijkbaar heel moeilijk te aanvaarden dat het ergens vierduizend jaar geleden mogelijk was dat vrouwen in een bepaalde context economisch actief waren en onafhankelijk konden handelen.

Naast hun economische rol, hebben de *nadītu* vrouwen ook een rol binnen de tempel. Mijn onderzoek kijkt breder dan louter het economische aspect. Vaak wordt *nadītu* vertaald als priesteres, non of kloosterling, maar persoonlijk geef ik er de voorkeur aan om het niet te vertalen en het consequent te hebben over *nadītu*'s. Het afgelopen jaar ben ik primaire bronnen één voor één opnieuw gaan bekijken en wat mij voornamelijk is opgevallen, is dat in het verleden teksten bestudeerd werden vanuit een bepaald cultureel kader. Daardoor is het idee ontstaan dat die *nadītu* vrouwen beschouwd kunnen worden als nonnen in een klooster. Die *nadītu*'s zijn inderdaad gelinkt aan een bepaalde religieuze instelling die we het *gagûm* noemen. Dan is de link naar bijvoorbeeld religieuze vrouwengemeenschappen snel gelegd. Het typische beeld dat wij hebben van een klooster, het sa- >>

Groepsfoto derde Workshop on Gender, Methodology, and the Ancient Near East, Gent, april 2019.

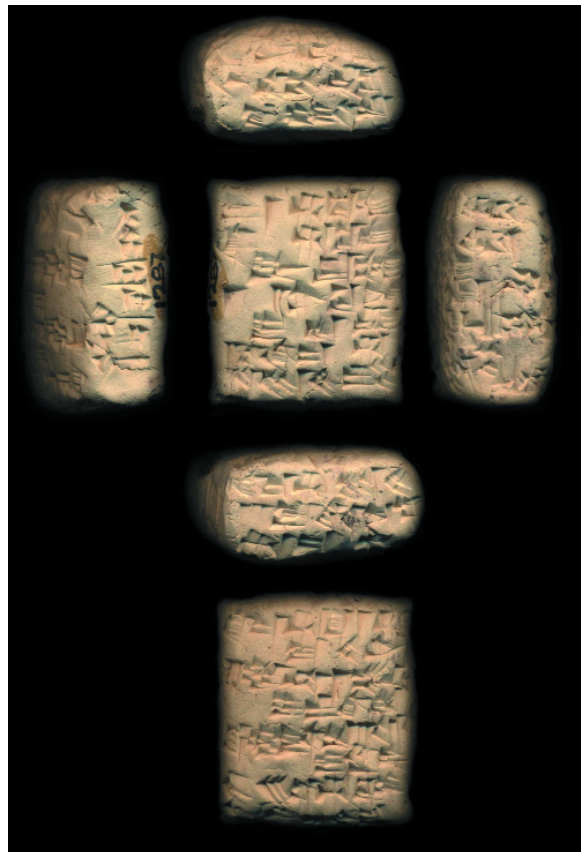


menleven van kuise vrouwen, hangt daar natuurlijk aan vast. Het is een beeld dat we vanuit een duidelijk westers, christelijk perspectief hebben geprojecteerd op een groep vrouwen in een instelling in Mesopotamië, waarvan we uiteraard niet weten of dat überhaupt zou kunnen vergeleken worden met het christelijke klooster. Het *gagûm* wordt vaak vertaald als klooster; die *nadîtu* vrouwen worden dan vaak vertaald als nonnetjes. Dat versterkt elkaar. Als je teruggaat naar de bronnen, dan is er geen reden om aan te nemen dat het ook maar op één punt vergelijkbaar zou zijn. Er is geen sprake van een gebouw of een plaats waar zij opgesloten zouden moeten leven.

Het is heel belangrijk dat wanneer je teksten leest, je beseft dat je met een barrière zit van vierduizend jaar. Dat is al veel moeilijker dan iets lezen dat dicht bij ons staat. Je zit bovendien ook nog in een andere cultuur. Het is moeilijk om daar niet iets in te lezen wat je wilt lezen. En dat is vaak gebeurd, denk ik – niet noodzakelijk met slechte bedoelingen. Maar je zou moeten proberen om verschillende lezingen te doen en verschillende hypothesen of perspectieven open te laten. Of wat we *close reading* noemen: wat zegt die tekst, los van alle mogelijke theorieën, modellen of denkbeelden? En in tweede instantie: hoe kunnen we dat dan gaan interpreteren? Kunnen we dat maar op één manier interpreteren, of kunnen we dat op verschillende manieren interpreteren? Maar het is niet evident en het verbaast mij soms nog hoeveel tegenwind ik krijg als ik stel dat *nadîtu*'s geen nonnen in een klooster waren. Het wekt toch weerstand op omdat het niet strookt met wat we verwachten.

Daarnaast denk ik dat we moeten vaststellen dat in het verleden onze teksten vaak zijn geïnterpreteerd vanuit een koloniaal, westers, christelijk, patriarchaal perspectief. Daarin worden vrouwen uit het Midden-Oosten gezien als ofwel hoer ofwel heilige. Of beide. Je krijgt daar enerzijds het geseksualiseerde beeld van gesluisde mysterieuze vrouwen. Anderzijds wordt juist die kuisheid en heiligheid benadrukt. Tegenwoordig wordt dat vaak gelinkt aan oriëntalisme, een verzamelterm voor stereotiepe en negatieve ideeën over het (Midden-)Oosten. Ik denk dat dat ook voor een deel gebeurt wanneer we vrouwen van vierduizend jaar geleden bestuderen. De manier waarop het oriëntalisme een rol speelt in onze interpretatie van de vrouwen die daar toen leefden moeten we aankaarten. Hoe komt het eigenlijk dat wij vaak een karikuraal beeld hebben van het Midden-Oosten? Op den duur krijg je het beeld dat vrouwen daar toen ofwel huismoeder ofwel tempelprostituee waren, terwijl de realiteit natuurlijk niet zo was. Maar het is een beetje een fantasie, en dat heeft natuurlijk te maken met dat oriëntalisme, dat neokoloniaal denken dat nog altijd actief is.

We zitten dus eigenlijk met twee problemen: de bronnen en de interpretatie. We zitten met een barrière van vierduizend jaar waardoor we enkel geschreven bronnen hebben. Geen enkele *nadîtu* heeft ooit neergeschreven wat ze voelt of denkt. Daarnaast zitten we volgens mij ook met die barrière van dat oriëntalisme, waarbij we ons bewust moeten worden dat we, vaak niet met slechte bedoelingen, op een bepaalde manier naar het verleden kijken.



Oud-Babylonisch tablet uit Sippar: contract waarin Ribatum, naditum van Shamash, dochter van Ipqatum een huis verhuurt voor één jaar aan Ali-baniöi zoon van warad-Sin; gedateerd in de negende maand van het zevende regeringsjaar van Samsu-iluna.

Misschien worden die *nadîtu* vrouwen zo gemakkelijk vergeleken met nonnen door de vereiste kinderloosheid?

Ja, en verschillende mensen hebben er al op gewezen dat men in het verleden het taboe op kinderen krijgen, heeft verward met het taboe op seks. Er is geen enkele bron waaruit blijkt dat ze geen seks mochten hebben, alleen maar dat ze geen kinderen mochten hebben. Hoe deed men dat dan? Dat staat niet beschreven, maar daar zijn verschillende hypothesen over. Je kan natuurlijk seks hebben die niet vaginaal is, en dus niet tot kinderen leidt. Anderzijds gaan we ervan uit dat men ook wel vruchtafdrijvende kruiden en dergelijke gehad moet hebben. Hoe dat in de praktijk ging, en van waar dat specifieke taboe op kinderen komt, is iets dat nog grondig onderzocht moet worden. Maar ik ga wel akkoord met mijn collega's die stellen dat je het taboe op kinderen krijgen niet kan gelijkstellen aan een taboe op seks. Dat is in het verleden wel gebeurd, vandaar ook de link met de nonnen. Als het idee is dat *nadîtu* vrouwen geen seks mogen hebben, dat het dus om kuise vrouwen gaat, dan komen we natuurlijk snel bij het kloosterleven uit. Dat is een typisch christelijk en westers beeld,

Bron: Courtesy of the Penn Museum, object no. P262061

die moeilijkheid van lichamelijkheid versus geestelijkheid. Die dualiteit die wij voor een deel in onze maatschappij kennen, bestond in Mesopotamië echt niet. We hebben heel veel literaire teksten uit Mesopotamië, waar er heel openlijk en vrij over seks wordt gesproken, seks was geen taboe, integendeel.

Het was in elk geval economisch interessant dat die *nadītu* vrouwen geen kinderen mochten krijgen. Dat is men dan gaan gebruiken voor een economische constructie; namelijk het familiepatrimonium onverdeeld naar de volgende generatie te krijgen. Dat is trouwens goed gelukt, want dat systeem heeft een tijdje heel goed gewerkt. Het taboe op kinderen krijgen is iets wat volgens mij eerder in de religieuze of cultische sfeer moet gezocht worden. De voordelen die men er economisch kon uithalen, dat waren meevallers. Er blijven natuurlijk altijd heel veel onbekende factoren. Hoeveel bronnen we ook hebben, we botten uiteindelijk toch op muren en deuren die niet open gaan.

Wat betreft die seksualisering van vrouwen uit het Nabije Oosten, wordt ook de godin Inanna vaak in die sferen genoemd.

De godin Inanna was in de Sumerische traditie de godin van de liefde en seksuele liefde. Later werd zij in de Semitische traditie Ishtar genoemd en kwam ze ook symbool te staan voor de strijd. Ja, dat is heel *hot* in bepaalde kringen. Bepaalde nieuwe religies of hoe je die ook wilt benoemen – Pagan, New Age – grijpen heel vaak terug naar die oude dingen. En vaak ook naar de Mesopotamische mythologie. Wat mijn probleem daarbij een beetje is, is dat die aan *cherry picking* doen. Ze nemen eruit wat hen interesseert, zonder de totale studie in overweging te nemen. Zij focussen dan op die vruchtbaarheidsthema's of dat idee van die moedergodin, meestal zonder het bredere plaatje te zien. En dat leidt dan vaak tot een overseksualisering van een bepaalde cultuur of geschiedenis. Terwijl Inanna in feite een zeer masculiene vrouw is, en op z'n minst een zeer ambigu personage te noemen is. Zij is godin van de liefde én de strijd, en de enige echt belangrijke godin in het pantheon. De meeste belangrijke goden zijn mannelijk. Bovendien is zij ongetrouwd, terwijl de meeste goden een vrouw en kinderen hebben. Maar Inanna is een ongetrouwde kinderloze vrouw, die in dat geheel staat. Er bestaat een belangrijke studie over Inanna van Rivkah Harris.¹ Harris stelt dat doordat Inanna zowel mannelijke als vrouwelijke karakter- en persoonlijkheidskenmerken in zich verenigt, zij eigenlijk juist verbindend werkt in die maatschappij.

Opnieuw gaat het hier over een geschiedenis van drieduizend jaar. Een tekst uit het eerste millennium zegt dit, een tekst uit het derde millennium zegt dat, een mythe die we kennen in een versie uit het tweede millennium zegt zo. Het is heel gevaarlijk om dat op één hoop te gooien en om te zeggen: dit is één geheel. Je moet natuurlijk ergens je bronnen vandaan halen, maar het is wel belangrijk om je tenminste bewust te zijn van het feit dat het om verschillende maatschappijen gaat, met een religie die niet drieduizend jaar hetzelfde blijft. Die religie is verweven met het dagdagelijkse leven en evolueert ook naargelang de maatschappij evolueert.

Weerspiegelt je interesse in gendergeschiedenis zich ook bij je studenten?

Bij sommigen wel, ja. In mijn lessen vertel ik uiteraard over de *nadītu* vrouwen of de Oud-Assyrische vrouwen die actief zijn in de handelswereld, of de mythologische cyclus van Inanna. Hoe meer studenten ermee bezig zouden zijn, hoe beter, absoluut. Maar het onderzoek staat nog een beetje in zijn kinderschoenen. Het zou interessant zijn als studenten die zowel geschiedenis van het Oude Nabije Oosten als genderstudies hebben gestudeerd, beiden combineren. Ik denk dat we daar zeker naartoe kunnen groeien. De mogelijkheid is er: we hebben hier in Gent een excellent centrum voor *Gender and Diversity studies* en er is een Assyrioloog aanwezig.

Het heeft er misschien ook wat mee te maken dat genderstudies zoals ze nu bestaan, en de meeste tijdschriften van genderstudies, zich eigenlijk op de moderne tijd focussen. Waar publiceren wij dan in? In Assyriologische tijdschriften. Er bestaat geen wetenschappelijk forum of tijdschrift specifiek voor genderstudies in het Oude Nabije Oosten. En in die genderfora komen wij niet aan bod omdat die *journals* zich voornamelijk focussen op hedendaagse maatschappelijke problematieken. Af en toe gaan die wel eens een kijkje nemen in de geschiedenis, maar dan is Griekenland en Rome al heel exotisch. Dus daar is nog een beetje een *mismatch*. Ik zie niet in waarom dat niet ooit opgelost kan worden. Ik zie daar zeker heel wat groeien. In mijn ogen kunnen wij heel veel bijdragen vanuit ons vakgebied.

Vind je het belangrijk om als academica sociaal en feministisch geëngageerd te zijn?

Ja, absoluut. Ik ben dat ook altijd geweest, ik vind dat heel belangrijk. Omdat de geschiedenis in golven gaat, en omdat ik vind dat we er niet vanuit mogen gaan dat de strijd gestreden is, integendeel zelfs. Er zijn nog altijd vormen van misogynie in onze maatschappij. Zo is ook de academische wereld nog voor een groot deel een mannenwereld. Vrouwen worden zelfs vandaag helaas nog te vaak voor een groot deel in bepaalde rollen geduwd, zoals die van moeder of echtgenote. Terwijl het ook anders kan, zelfs vierduizend jaar geleden reeds, zoals de *nadītu* vrouwen ons tonen. ///

Noten:

- 1 R. Harris, 'Inanna-Ishtar as Paradox and Coincidence of Opposites', in: *History of Religions* 30 (1991), 261-278.

Eline Huygens werkt als assistent aan de Universiteit Gent en is verbonden aan het Onderzoekscentrum voor Cultuur en Gender. Haar onderzoeksinteresses liggen op het snijpunt van gender en religie. In haar doctoraatsonderzoek kijkt ze naar hoe rooms-katholieke vrouwen zich positioneren binnen het spanningsveld religie en secularisme, en hoe religie hun ideeën over liefde, relaties en seksualiteit beïnvloedt.

Contact: eline.huygens@ugent.be

Een studie naar de economische activiteiten en het juridische statuut van premoderne Antwerpse vleesverkoopsters

Pensereessen aan zet?

Gedurende de vijftiende en zestiende eeuw kende het Antwerpse vleeshouwersambacht, net als vele andere Zuid-Nederlandse ambachtsgilden, een bloeiperiode. Het ambacht vergaarde een significante positie in het stadsbestuur en greep hierdoor de kans om strenge regelgevingen in te voeren waaraan ambachtslieden onderworpen werden. Gaandeweg creëerde het vleeshouwersambacht een patriarchale beroepsvereniging waaruit vrouwen, tenminste volgens de traditionele literatuur, steeds meer uitgesloten werden. In deze periode zou de economische positie van vrouwen volgens sommige historici systematisch verslechteren. Bovendien zouden ze hun economische achterstand pas vanaf de twintigste eeuw beginnen in te halen. Hoe groot de aanhang van deze *Decline Thesis* ook is, toch wordt ze sinds enkele decennia steeds meer in twijfel getrokken. Want ondanks de initiële uitsluiting van vrouwen uit het ambacht bleken vrouwen van cruciaal belang te zijn voor het premoderne economische klimaat.¹

/ Nathalie Franckaerts /

In 1503 werd in Antwerpen de bouw van het nieuwe vleeshuis voltooid en verhuisde het vleeshouwersambacht naar het nieuwe gildehuis; een niet mis te verstaan symbool voor het succes van de Antwerpse ambachtsgilde. Hierdoor kon het ambacht uitbreiden met tien nieuwe stallen en het ledenaantal opdrijven naar 62. Het vleeshuis had de functie van werkhuis, opslagruimte, toonzaal en gildehuis, waar de leden van het ambacht iedere dag mochten werken van zonsopgang tot zonsondergang.² Het economische succes van het ambacht werd mede bepaald door de groeiende vraag naar vlees, dat tijdens het Ancien Régime een steeds belangrijker onderdeel werd van het dieet van de Antwerpenaar. De verkoop van vlees werd systematisch gereguleerd omwille van de bederfelijkheid van het product. Door de groeiende politieke macht van het ambacht wisten een aantal vleeshouwersfamilies het lidmaatschap van het ambacht in 1354 erfelijk te maken waardoor het lidmaatschap en de familiale vleesbank in het vleeshuis doorgegeven werd van vader op zoon.³ Het vleeshouwersambacht veranderde in een zeer patriarchale beroepsvereniging met weinig ruimte voor vrouwelijke participatie.



Het vleeshuis gezien vanaf de Palingbrug, getekend door Joseph Leopold Ratinckx in 1882.

Bovendien werden vrouwen vanaf de vijftiende eeuw steeds meer onderschikt aan hun echtgenoot of mannelijke metgezel. In theorie waren alle Antwerpse vrouwen juridisch onkwaam waardoor ze geen contractuele overeenkomsten konden afsluiten en geen juridische stappen mochten ondernemen zonder de uitdrukkelijke toestemming van de echtgenoot of andere mannelijke voogd, zoals vader of broer.⁴

Zoals Clare Crowston poneert: “According to their self-representations, Western European guilds in the early modern period (1500-1800) were archetypal patriarchal institutions.”⁵ Ook in de Antwerpse normatieve bronnen, zoals het privilegieboek van het vleeshouwersambacht waarin alle rechten en plichten beschreven waren, werden de patriarchale ideologie en mannelijke dominantie sterk naar voren geschoven. In het privilegieboek werden geen enkele economische activiteiten vermeld die door vrouwen uitgevoerd konden worden, zelfs niet de verkoop die in de literatuur als een uiterst vrouwelijke praktijk gekwalificeerd wordt.

Toch heerst er een aanzienlijke kloof tussen de regelgeving, die door het ambacht voorgeschreven werd, en de praktijk.

Hoewel vleeshuizen en vleessectoren in heel Europa uiterst mannelijke ruimtes waren, toont het beroep van de Antwerpse penseres aan dat ook vrouwen in het vleeshouwersambacht en de stedelijke vleeshandel participeerden. Een penseres of pensvrouw was een speler op de Antwerpse vleeshandel die zich specialiseerde in de verkoop van bereide vleeswaren, zoals worsten, pensen of zelfs beulingen, vervaardigd uit slachtafval. Aan de hand van een dieptelezing van normatieve bronnen en een drietal procesdossiers wordt in dit artikel het beroep van penseressen in de Antwerpse vleessector van 1403 tot 1700 bestudeerd, met als doel hun profiel te reconstrueren en hun rol en statuut op lange termijn te doorgronden.

Negativist of revisionist? Vrouwenwerk in en uit het ambachtsverband

Vanaf de jaren tachtig, wanneer vrouwengeschiedenis een autonome discipline werd, genoot het onderwerp 'vrouwenarbeid' de nodige academische aandacht. Een belangrijke hypothese binnen het debat is de Decline Thesis.⁶ Deze stelt dat de economische positie van vrouwen verslechterde vanaf de veertiende en vijftiende eeuw, mede door het succes van de ambachtsgilden, omdat de corporaties steeds meer op systematische wijze vrouwen uitsloten uit het ambachtsverband. In 1986 concludeerde Merry Wiesner dat de achteruitgang van de economische positie van vrouwen naast economische redenen vooral ook culturele redenen kende (mede ten gevolge van de Reformatie).⁷ Martha Howell daarentegen hamerde op het belang van de familiale en huishoudelijke context van gildewerk.⁸ Vrouwen konden volgens Howell enkel participeren in prestigieuze economische sectoren wanneer goederen in gezinsverband vervaardigd werden. Bovendien meende ze dat de professionalisering en intensivering van regelgevingen (over specialisatie, uniforme opleidingen voor meesters of leerjongens en kwaliteitscontroles), die door de ambachtsgilden opgelegd werden, vrouwen de das omdeden. Volgens de Decline Thesis slaagden vrouwen er pas in de twintigste eeuw in om hun economische 'achterstand' in te halen. In 2004 zette Sheilagh Ogilvie de toon verder met haar onderzoek naar verschillende Duitse steden en verfijnde het debat door nadruk te leggen op het onderscheid tussen sterke en zwakke gilden.⁹ In regio's waar gilden meer macht verwierven, werden vrouwen volgens Ogilvie vaak systematischer uitgesloten. Daarbij meende ze dat de macht van gilden bestond uit een rijk sociaal kapitaal (voornamelijk in de vorm van sociale netwerken), dat een sterk instrument bleek om minderheden te discrimineren. Daarbovenop poneerde Ogilvie dat de uitsluiting uit het ambachtskader vrouwen (en andere minderheden) de zwarte markt induwde.

Hoewel de Decline Thesis nog steeds veel aanhangers kent, blijft ze erg omstreden in het historische debat. Sommige historici stapten ondertussen af van deze eerder pessimistische denkoefening. Clare Crowston verschoof de aandacht van Duitse gilden naar het Franse gildensysteem waarbij ze vaststelde dat de these voor de Franse casus problematisch was.¹⁰ Ze onderzocht de textielsector in Parijs en Rouen waar ze merkte dat vrouwen niet uitgesloten werden en vanaf de zeventiende eeuw zelfs onafhankelijke vrouwelijke gil-

des creëerden. Verschillende onderzoekers verschoven hun onderzoeksperiode van de late middeleeuwen naar de zeventiende en achttiende eeuw; een periode waar vrouwenarbeid voor meerdere Europese steden in een tegengestelde context plaatsvond. Ambachtsgilden verloren namelijk stelselmatig aan macht vanaf de zeventiende eeuw.¹¹ Binnen de corporaties ontstonden twee bewegingen. Enerzijds benadrukten ambachten, die luxeproducten produceerden, het belang van het behoud van traditie. Anderzijds werd de geloofwaardigheid van corporaties steeds meer in vraag gesteld. Culturele transformaties, zoals veranderende visies op mode en kwaliteit, en economische transformaties, zoals de groeiende markt, bepaalden mede deze ontwikkeling. Sydney Watts, die onderzoek voerde naar het traditionele, patriarchale Parijse vleeshouwersambacht in de achttiende eeuw, constateerde bijvoorbeeld dat vrouwen niet systematisch uitgesloten werden, maar eerder als een essentiële partner werden beschouwd. In tegenstelling tot wat de Decline Thesis veronderstelt, slaagden vrouwen wel om hun economische agency of bewegingsruimte te vergroten.

Ook werden vrouwelijke economische activiteiten, voornamelijk verkooppraktijken, gedetecteerd in verscheidene casussen in de Lage Landen. Danielle van den Heuvel stelde vast dat in de zeventiende-eeuw vrouwen in de Leidse vleeshandel een betere economische positie kenden ten opzichte van andere Europese regio's omwille van de zwakkere positie die de Noord-Nederlandse gilden hadden in de samenleving.¹² Ook in de Leidse vleeshandel was het belang van een partnerschap tussen gehuwde mannen en vrouwen niet te onderschatten. Voor het Leuvense beenhouwersambacht merkte Nena Vande-weerd in haar studie een markante ontwikkeling op. In tegenstelling tot andere Brabantse (en Vlaamse) vleeshouwers- of beenhouwersambachten verloor het Leuvense ambacht haar erfelijke karakter reeds in de vijftiende eeuw. Hierdoor stond het lidmaatschap open voor buitenstaanders, wat het moeilijker maakte voor traditionele beenhouwersfamilies om hun macht te behouden. In deze context van verlies aan exclusiviteit werden vrouwen, die verwant waren aan de traditionele Leuvense beenhouwersfamilies, opgenomen in het ambacht.

Zowel de vermelde casussen uit de Lage Landen als de Parijse casussen delen hetzelfde kenmerk; de bestudeerde ambachten kunnen gezien worden als zwakkere ambachtsgilden (met aanzienlijk minder politieke macht) of als ambachtsgilden die een geleidelijk proces van machtsvermindering ondergingen. Maar de vraag in hoeverre sterkere traditionele ambachtsgilden vrouwen opnamen, bleef tot nu toe onbeantwoord. In dit artikel stel ik de resultaten van mijn onderzoek naar de continuïteit en discontinuïteit van het juridische statuut van Antwerpse penseressen voor en beantwoord ik de onderzoeksvraag: in hoeverre veranderde het juridische statuut (en de economische agency) van een premoderne vrouw in de Antwerpse vleeshandel en waarom? Via dit onderzoek trachtte ik de rol en functie te doorgronden van vleesverkoopsters in het Antwerpse vleeshouwersambacht. Dit was een erfelijk, traditioneel ambacht met aanzienlijke politieke macht, dat een intense politiek van machtsbehoud voerde. Bovendien staat de interactie tussen enerzijds de norm, die terug te vinden is in normatieve bronnen, zoals het privilegieboek van

>>



Afbeelding van een slagerswerkplaats uit 1694 waarin op de achtergrond duidelijk een vrouw zichtbaar is. Getekend door Jan Luyken.

het vleeshouwersambacht en Antwerpse stadsordonnanties, en anderzijds de praktijk, zoals die naar voren komt in drie belangrijke procesdossiers, centraal. Zoals Laurence Fontaine argumenteert, biedt onderzoek naar juridische statuten de mogelijkheid om de economische agency van vrouwen te verduidelijken: “Understanding female agency requires us to be aware of women’s legal rights because these are central to opening or closing avenues for female initiative.”¹³ In het eerste deel van het artikel reconstrueer ik het profiel en het statuut van penseressen om nadien in het tweede deel na te gaan of hun statuut wel (of niet) veranderde en waarom.

Vrouwen naast het ‘Vleeshuise’

Op 22 augustus 1595 kwamen volgens de dekens van het Antwerpse vleeshouwersambacht verschillende vrouwen samen om allerhande bereide vleeswaren, zoals worsten en pensen, te verhandelen aan de overkant van het voormalige Sint-Jacobsgasthuis.¹⁴ Deze bijeenkomst werd betiteld als een accumulatie van illegale handelspraktijken. Want niet alleen kochten en verkochten de vrouwen hun goederen op een illegale verkooppplaats, ook het gekozen tijdstip was niet volgens de regels van het ambacht. Geen enkele verkoop mocht immers plaatsvinden voor de openingsuren van de wekelijkse markten. Zulke illegale handelspraktijken werden streng bestraft door officieren van het vleeshouwersambacht en stadsmagistraten. Ook aanwezig op de bijeenkomst was de echtgenote van Peeter De Clerck die in de maand november van datzelfde jaar aangeklaagd werd door de dekens bij de Antwerpse schout. Tijdens het proces, waarin ze vertegenwoordigd werd door haar echtgenoot, werd haar beroep duidelijk vermeld. Ze was een penseres of pensvrouw, die wor-

sten, pensen en beulingen vervaardigde uit slachtafval zoals orgaanvlees van varkens en nadien verkocht.

Hoewel de verkoopactiviteiten van penseressen reeds in 1403 beschreven werden in de Antwerpse stadsordonnanties, kreeg het beroep pas een officiële erkenning in de ordonnantie van 26 maart 1463. Vier vrouwen waren voor 1463 reeds professioneel actief als penseres of pensvrouw, maar gezien de populariteit van hun producten, besloten de stadsmagistraten het aantal te verdubbelen. Voortaan zou de stad acht officiële penseressen tellen die allen een eed moesten afleggen voor de keurmeesters van het vleeshouwersambacht: “Item dat de viere pensvrouwen, die een wijle tijts geweest hebben ende noch sijn, ende vier andere pensvrouwen dienen daertoe noch sal moeten hebben die de dekens ende ceurmeesters daertoe sullen ordonneren ende stellen.”¹⁵ Overigens had de vleeshandel een semi-ambulant karakter waarbij bepaalde vleesproducten ook verkocht werden op markten doorheen de stad. Zo kreeg ook iedere pensvrouw een eigen kraam toegewezen, die ze moest opzetten op de vogelmarkt van Pasen tot en met Allerheiligen. Tijdens de wintermaanden, van Allerheiligen tot en met Vastenavond, mochten de penseressen het marktplein voor het vleeshuis benutten.

De ingrediënten en productiewijze, die penseressen (en ook vleeshouwers) moesten gebruiken en volgen, werden streng gereguleerd. Worsten en beulingen moesten klaargemaakt worden met varkensvlees en geen enkel product mocht residuen bevatten van runds- of schapenvlees. In theorie werd het slachtafval om de vleeswaren mee klaar te maken gekocht bij de vleeshouwers en slagers van de stad. Penseressen werden door het Antwerpse stadsmagistratuur verplicht om hun producten en materialen grondig te zuiveren en poetsen: “dat zij dan ter stont [...] dien ketel weder wel reijne ende schoone selen doen maecken ende suijveren ersij eenigen anderen aftval meer daerinne selen mogen doen”.¹⁶ Toch werden deze regels geregeld overtreden om de afzetmarkt te vergroten. Zo verkocht een zekere Anna, weduwe van Carel of Karel Fabri en pensvrouw gedurende dertig jaar, in 1610 worsten op basis van rundsbloed waarvoor ze dan ook een fikse boete kreeg van het ambacht en de stadsmagistraten.¹⁷ Volgens de dekens van het ambacht (aanklagers tijdens het proces tegen Anna) had de weduwe haar worsten zonder varkensvlees gemaakt om ze toch te kunnen verkopen tijdens de vastenperiode. Een sluwe, allicht clandestiene zet; immers was het consumeren van varkensvlees tijdens de vastenperiode verboden en vermits penseressen enkel vleesproducten op basis van varkensvlees mochten bereiden en verkopen, lag Anna’s handel stil gedurende die lange veertig dagen, tenzij ze de regels overtrad.

Het beroep van penseres was geen strikt Antwerps fenomeen. Uit studies van Nena Vanderweerd en Danielle van den Heuvel over economische activiteiten van vrouwen in vleessectoren blijkt dat ook het Leuvense en Leidse vleeshouwersambacht penseressen telde. In beide steden ging het beroep van penseres gepaard met een vaste huwelijksstatus. Iedere Leuvense pensvrouw was in theorie een alleenstaande vrouw. Toch bevestigt Vandeweerd dat in de praktijk ook getrouwde vrouwen achterpoortjes vonden om slachtafval te verkopen.¹⁸ In Leiden heerste dan weer het omgekeerde pa-

troon. Van den Heuvel merkte voor de Leidse casus een samenwerkingsverband op tussen echtgenoot en echtgenote. Het bereide slachtafval werd verkocht door de echtgenotes van de vleeshouwers in de overdekte hallen aan de overkant van het vleeshuis en het kwaliteitsvollere vlees door de echtgenoten in het vleeshuis zelf.¹⁹ In Antwerpen werd het beroep van penseressen niet verbonden aan een huwelijks-status. Dit is merkbaar in de twee processen tegen pensvrouwen De Clerck in 1595 en Anna in 1610. Pensvrouw de Clerck werd namelijk in het procesdossier niet bij haar meisjesnaam genoemd, enkel met de naam van haar echtgenoot Peeter. Anna daarentegen was een weduwe, die op het moment van de aanklacht niet hertrouwd was.

‘Pensvrouw ofte andere’

Door de vergelijking met de Leidse casus onthult zich een interessante vraag: kon een Antwerpse pensvrouw ook een vleeshouwersvrouw zijn, met andere woorden een vrouw die gehuwd was met een meester van het vleeshouwersambacht? In principe werd tussen deze twee soorten vleesverkoopsters een onderscheid gemaakt, gezien de functie en het statuut van beide vleesverkoopsters verschilden. In de stedelijke regelgeving werden fraseringen gevonden die relatief helder een onderscheid suggereren. Bijvoorbeeld in de ordonnantie van 1463 werd de prijs van worsten voor vleeshouwersvrouwen gelijkgesteld aan de prijzen die penseressen hanteerden: “Behoudelijck dat allen den vleeshouwerswijven [...] de voorschreven aftallen vercocht selen worden ten selve prijse dat die pensvrouwen gewoonelijck sijn.”²⁰ Hier werd aangetoond dat dezelfde handelspraktijken door verschillende groepen gerespecteerd moesten worden. Maar in tegenstelling tot penseressen verkochten vleeshouwersvrouwen meer dan enkel worsten en pensen. Immers werd op 18 mei 1619 een nieuwe stadsordonnantie opgesteld waarin voor het eerst kort beschreven werd welke professionele activiteiten voor vrouwen in het Antwerpse vleeshuis toegelaten werden. Het vlees slaan, kappen en versnijden bleven mannelijke taken:

“oock dat sij aldaer geen vleesch ende sullen houwen noch cappen, twelck naer alle oude ordonnantien alleene toegelaeten wort henne mans ofte dinaers”.²¹ Vrouwen mochten enkel assisteren, wat bestond uit het verkopen van kwaliteitsvolle en/of bereide vleeswaren en het ontvangen van geld in het vleeshuis: “aende welcke sij niet te min sullen mogen assisteren met alle stillicheijt int vercoopen ende gelt ontfangen”.²² Vleeshouwersvrouwen verkochten dus ook kwaliteitsvlees en verkregen hierdoor toegang tot het vleeshuis. Op die manier wijkt de Antwerpse casus af van zowel de Leuvense als Leidse casus en van verschillende andere Europese steden waar voor vele vrouwen de toegang tot het vleeshuis uitgesloten was. Bovendien werden de termen ook niet door elkaar gebruikt waardoor het onderscheid steeds bevestigd werd. De vermelding van de term ‘vleeshouwersvrouw’ werd enkel teruggevonden in ordonnanties waarin de toegang tot het vleeshuis besproken werd. De term ‘penserers’, ‘pensvrouw’ of zelfs ‘penswijffe’ daarentegen verscheen enkel in een marktcontext.

Hoewel een overlap in de praktijk niet uitgesloten mag worden, zullen de acht officiële pensvrouwen vermoedelijk niet allemaal vleeshouwersvrouwen geweest zijn. Dit werd overigens ook door de twee processen uit 1595 en 1610 bevestigd. Zo vond ik geen verwijzingen in de costuimboeken van het vleeshouwersambacht – waarin jaarlijks de nieuwste leden van het ambacht genoteerd werden – naar zowel Peeter De Clerck als Karel Fabri en de respectievelijke echtgenotes. Hoewel de achternamen ‘De Clerck’ en ‘Fabri’ wel degelijk voorkomen in de costuimboeken, konden beide mannen niet met de nodige zekerheid gelinkt worden aan familieleden in het ambacht, waardoor de overlap tussen pensvrouwen en vleeshouwersvrouwen ook niet gegarandeerd kan worden.

Hierdoor rijst een belangrijke vraag over de positie van pensvrouwen: maakten ze wel of niet deel uit van het vleeshouwersambacht? Door hun officiële erkenning in 1463 en de verplichting om een eed af te leggen voor de keurmeesters zullen penseressen vermoedelijk wel deel hebben uitgemaakt van het ambacht, al dan niet in de gedaante van vleeshouwersvrouwen. Daarbij zullen ze zeker gebruik gemaakt hebben van de (relatief) goede reputatie van de producten die binnen het vleeshouwersambacht verkocht werden. Deze bevinding staat in schril contrast met de voornoemde Decline Thesis en de situatie in het Leuvense beenhouwersambacht. De casus van de Antwerpse penserers duidt aan dat ook sterkere ambachtsgilden plaatsmaakten voor vrouwen; zelfs tijdens de absolute bloeiperiode van ambachtsgilden. Daarentegen is het onwaarschijnlijk dat penseressen beschouwd werden als volwaardig lid. Want in tegenstelling tot de vleeshouwers en slagers van het ambacht, werd het monopolie over de verkoop van slachtafval niet uitsluitend aan penseressen toegeschreven: “Behoudelijck dat allen den vleeshouwerswijven, ende anderen poorteren ende poortersessen, vander stadt selen mogen vercoopen die aftallen, ende pensen voorschreven.”²³ Naast pensvrouwen mochten ook andere groeperingen optreden als worstenverkopers. Ook werd bijvoorbeeld nergens in de bestudeerde Antwerpse bronnen enige verwijzingen gevonden naar opleidingen voor pensvrouwen of een hiërarchie binnen het beroep, zoals aanwezig was voor het beroep van

>>

Zicht op de Veemarkt, een aquareltekening door Jozef Linnig in 1834.



Bron: Collectie Stad Antwerpen, Museum Plantin-Moretus

de vleeshouwers. Evenzeer blijft het de vraag of Antwerpse pensvrouwen, naast accijnzen, ook lidgeld betaalden.

De positie van penseressen binnen het ambacht was onduidelijk en dubbelzinnig. In de Antwerpse bronnen werd weinig aandacht geschonken aan deze groep vleesverkoopsters. Zowel het privilegeboek van het vleeshouwersambacht als het costuimboek boden nauwelijks informatie over de vleesverkoopsters. Enkel de stadsordonnanties bevestigden sporadisch hun aanwezigheid en participatie. Tijdens de diepte-lezing van de normatieve bronnen werd al snel duidelijk dat het juridische statuut van Antwerpse penseressen zwak omkaderd was. Hoewel hun professionele praktijken erkend werden in stadsordonnanties, maar niet in het privilegeboek van de vleeshouwers, veranderde de inhoud van hun statuut nauwelijks vanaf 1463 tot het einde van de onderzoeksperiode, namelijk 1700. De prioriteiten van het Antwerpse stadsbestuur lagen duidelijk elders.²⁴ De meeste ordonnances waarin pensvrouwen werden vermeld, werden immers niet gepubliceerd om een betere wettelijke omkadering te creëren voor de vleesverkoopsters, maar om de sociale orde en stedelijke hygiëne te garanderen.

Vermits het stadsbestuur weinig ondernam om het wettelijk kader van penseressen te versterken, bleef het statuut zeer dubbelzinnig en de positie van vrouwen in de vleeshandel relatief zwak. De zwakke omkadering van Antwerpse pensvrouwen was stadsgebonden. Leidse en Leuvense pense-ressen waren namelijk gebonden aan een sterker gedefinieerd juridisch kader. Toch bleek de meer dubbelzinnige positie in Antwerpen niet noodzakelijk negatief. De vaagheid van bepaalde statuten, zoals de positie van penseressen binnen het ambacht, en de zwakke omkadering van de arbeid zelf, zorgde voor meer ruimte voor eigen interpretatie. De situatie bood de kans om regels om te buigen, zelfs te manipuleren, en normen te omzeilen.²⁵ Daarbij bood deze dubbelzinnige positie pensvrouwen de opportuniteit om een eigen niche op te starten met de verkoop van een nicheproduct, namelijk bereid slachtafval, in de nog steeds overheersend mannelijke vleessector. Via deze specialisatie konden penseressen hun economische agency vergroten.²⁶

'Pensvrouw vande onvrije buitenvleeshouwers?'

Het proces tegen Peeter De Clerck en zijn echtgenote duurde ettelijke maanden. Maar tijdens de procesvoering ontwikkelde zich een eigenaardigheid. Toen Peeter de vermeende daden van zijn vrouw ontkende en haar onschuld beargumenteerde, pasten de dekens hun pleidooi aan. De vermeende bijeenkomst op 22 augustus 1595 zou een extra gelaagdheid krijgen. De echtgenote van De Clerck zou zich schuldig gemaakt hebben aan de koop en verkoop van illegaal verkregen buitenvlees; vlees dat buiten de stadsmuren gekapt en versneden werd. Slagers, beenhouwers en vleeshouwers uit dorpen in het Antwerpse achterland, zoals Berchem of Hoboken, verenigden zich en vormden de buitenvleeshouwers.²⁷ Iedere zaterdag trokken deze buitenvleeshouwers – vaak samen met hun echtgenotes – de stad in om goederen op tegevoerde markten te verkopen tegen lagere prijzen dan het vlees van het ambacht. Dit privilege werd sinds de veertiende



Aquareltekening waarop het Antwerpse Pensgat is weergegeven. Dit was de enige plek in de stad waar pensvrouwen hun afval in de Schelde mochten gooien. Getekend door Hendrik Frans Cort in 1788.

eeuw aan de buitenvleeshouwers verleend door de stad Antwerpen. Buitenvleeshouwers kregen, net zoals penseressen, geen toegang tot het vleeshuis. Dit was waarschijnlijk ook omwille van het wantrouwen tegenover deze buitenvleeswaren, die volgens het vleeshouwersambacht van mindere, vaak zelfs slechte, kwaliteit waren.

Net als penseressen overtraden buitenvleeshouwers geregeld de regels van het vleeshouwersambacht. De vaste wekelijkse marktdag met specifieke werkuren werden regelmatig omzeild zodat buitenvleeshouwers meer goederen konden verkopen.²⁸ Samen met hun echtgenotes smokkelden ze het goedkopere buitenvlees de stad in en maakten ze zich schuldig aan overtredingen: "Diversche hun vervoorderen niet alleene buitenvleesch te gaen coopen maer oock binnen deser stadt in sacken manden ende anderssints secretelijck ende dectelijck vleesch in diversche huijse te brengen."²⁹ In een ordonnantie van 23 december 1568 werd nochtans duidelijk gesteld dat vlees de stad insmokkelen "scherpelijk" verboden was. Hoewel buitenvlees voor 1500 reeds de stad ingesmokkeld werd, namen het volume en de regelmaat van deze smokkelpraktijken vanaf 1550 steeds meer toe tot diep in de achttiende eeuw.

Vrouwen speelden in deze smokkelpraktijken een zeer belangrijke rol. Ze werden namelijk spilfiguren op zwarte en parallelle markten omdat ze werden ingeschakeld als tussenpersonen, die mede verantwoordelijk waren voor de verkoop van het buitenvlees, het uitbouwen van sociale netwerken en een sociaal kapitaal. Daarom kregen ze verschillende functies toegewezen. In de stadsordonnanties werd bijvoorbeeld verwezen naar de functie van "Brengeressen".³⁰ Zij specialiseerden zich in het smokkelen van vlees in en uit de stad en legden contacten met Antwerpse herbergiers om het vlees op te slaan. Ook Anne Montenach merkt het fenomeen op: "Women could act as go-betweens and because they travelled between the city and its outlying areas without raising suspicion, they were well placed for playing a key role in the black

market for meat.”³¹ De makkelijke toegang tot vlees, door de circulatie van het buitenvlees, bood zowel pensvrouwen als gewone Antwerpse inwonsters de mogelijkheid om een centje bij te verdienen en hun economische agency te verruimen.

De tweede functie van vrouwen in zwarte of parallelle markten was die van verkoopster en distributrice; precies waarvan de echtgenote van Peeter De Clerck verdacht werd. Volgens de dekens van het ambacht werden de worsten en pensen, die op de illegale bijeenkomst verhandeld werden, bereid met buitenvlees. Na de omschakeling van discours in het pleidooi van de dekens, vroegen de aanklagers aan Peeter De Clerck: “Te welcke de pensvrouw vande vrije vleeschouwers deser stadt oft vande onvrije buijten vleeschouwers oft vande vrij binnen ende onvrij buijten vleeschouwers tsamme.” Peeter moest verantwoorden welke soort penseresen zijn echtgenote was, voor wie ze werkte of tot wie ze “toe-behoorde” en bij wie ze haar slachtafval aankocht. Behoorde ze tot de penseresen van de vrije vleeshouwers of tot de onvrije buitenvleeshouwers? Of misschien tot allebei? Het tegenargument van Peeter waarin mogelijk het antwoord op deze prangende vraag stond, werd helaas niet bewaard. Maar dit fragment uit het proces duidt op een interessante wending binnen de casus van Antwerpse penseresen. Het beantwoordt mogelijk de vraag waarom het statuut van penseresen niet veranderde doorheen de jaren.

Door de illegale vleeshandel, die op poten gezet werd door de buitenvleeshouwers, werd vlees in de stad toegankelijker en goedkoper, wat op zijn beurt de grote vraag naar (goedkoper) vlees bevestigde. De opkoop en verkoop van buitenvlees werd een structureel probleem dat ernstige gevolgen had voor zowel het stadsbestuur als de Antwerpse vleeshouwers. De mannelijke en vrouwelijke verkopers van buitenvlees ondermijnden niet alleen het monopolie maar ook het voortbestaan van de corporaties. Door de laagdrempelige toegang tot vlees verloor het ambacht aan belang en geloofwaardigheid onder het Antwerpse cliënteel en ook haar leden. Immers kon de verkoop van het populaire buitenvlees de aantrekkingskracht van het meesterschap sterk aantasten.³² Daarbovenop werden de Antwerpse penseresen en vleeshouwers geordonneerd hun vleeswaren aan vaste prijzen te verkopen. Door de smokkelpraktijken en het doorverkoop van illegaal buitenvlees werden niet alleen deze vaste prijzen omzeild, ook het betalen van accijnzen op vleeswaren en vee werd ontlopen. Opnieuw was dit een nadelig gevolg voor het ambacht, gezien een derde van de accijnzen naar de gildekas ging om openstaande interesten af te betalen.

Om de smokkelpraktijken te beëindigen werden maatregelen genomen. Eenmaal betrapt, werd de schuldige beboet met een geldsom van twintig of vijftig gulden. Dit was een groot bedrag en duidt op de ernst van het maatschappelijke fenomeen. Naast het uitschrijven van boetes organiseerde het vleeshouwersambacht extra kwaliteitscontroles op markten of in het vleeshuis en voerde het ook huiszoekingen uit. Het weigeren van “huijsvisitaties” wekte voldoende schijn van schuld op om aangehouden te worden.³³ Eens gearresteerd, werd het proces tegen de gearresteerden opgestart, net als bij de echtgenote van Peeter De Clerck. Het procederen tegen concurrenten werd een belangrijke tool, die zorgvuldig en

systematisch uitgevoerd werd. Naast procesvoering gebruikte het ambacht haar politieke macht om de bedreiging van het buitenvlees tegen te gaan. De nauwe samenwerking tussen het ambachtsgilde en het stadsbestuur was hierbij van groot belang. Een voorbeeld van deze samenwerking is de overname van het kwaliteitsdiscours door het stadsbestuur. In verscheidene ordonnanties, zoals onder meer de ordonnantie uit 1568, werd de consumptie van buitenvlees verboden om risico's op ziektes te vermijden. De vraag blijft of het buitenvlees echt van slechtere kwaliteit was. Indien het zulke slechte producten waren, waarom bleven Antwerpenaren het consumeren? Enkel omwille van de voordelige prijs?

De belangrijke rol van tussenpersoon, die vrouwen op zich namen, ontging de dekens van het ambacht niet. Van de zeven bewaarde procesdossiers, waarin de dekens vrouwen aanklaagden, kon de meerderheid gelinkt worden aan het illegaal verhandelen van buitenvlees. Toch bleef het opvallend dat het statuut van de vleesverkoopsters niet aangepast of zelfs verstrengd werd; er werden geen maatregelen ingevoerd tegen de verkooppraktijken van penseresen. Dit wekt een markante vraag op: indien (sommige) vrouwen medeverantwoordelijk waren voor het ondermijnen van het ambacht en mogelijk zelfs voor hun machtsverlies, waarom werden er dan geen directe sancties opgelegd of beperkingen op het vrouwelijke statuut ingevoerd? Het antwoord op deze vraag ligt mogelijk bij het vleeshouwersambacht zelf. De besproken illegale praktijken werden niet enkel door niet-leden uitgevoerd. Ook vleeshouwers, vleeshouwersvrouwen en penseresen zoals de echtgenote van Peeter De Clerck verkochten buitenvlees op markten. Ook zij zagen voordelen in zulke praktijken. Door illegaal buitenvlees te verkopen, wisten ze bijvoorbeeld accijnzen te ontduiken en kosten te besparen. Zo werd ook de vleeshouwersdochter Anne Steurbout aangeklaagd omwille van het kopen en verkopen van buitenvlees.³⁴ De verkooppraktijken van reguliere vrouwen in de vleeshandel werden even goed door penseresen en vleeshouwersvrouwen uitgevoerd. Het juridische statuut van penseresen veranderde mogelijk niet omdat dit ook nadelig was voor de ambachtslui zelf. Ook penseresen bespeelden de grijze zone, die hun dubbelzinnige positie (zeker ten opzichte van het vleeshouwersambacht) kleurde. Zoals bleek uit het proces van de echtgenote van Peeter De Clerck was het juist omwille van haar zwakke positie niet altijd duidelijk welke goederen ze verkocht: buitenvlees of vlees van het ambacht? Deze vaagheid kon gebruikt worden door zowel sommige vleeshouwers als buitenvleeshouwers. Met deze vaststelling kon een antwoord gevonden worden op de waarom-zijde van de onderzoeksvraag van dit artikel.

Conclusie

Aan de hand van verscheidene stedelijke ordonnanties en een drietal procesdossiers, waarin vrouwen aangeklaagd werden door de dekens van het Antwerpse vleeshouwersambacht, ging ik in dit artikel na in hoeverre het juridische statuut van Antwerpse penseresen transformeerde op lange termijn. Hiervoor reconstrueerde ik ten eerste de rol en functie van penseresen. In theorie waren Antwerpse pensvrouwen han-

>>

delingsonbekwaam, toch werd meteen duidelijk dat penseressen zeer actief waren in de Antwerpse vleeshandel. In tegenstelling tot voorgaande literatuur bewees deze casus dat ook sterkere ambachtsgilden in de vijftiende eeuw vrouwen niet systematisch uitsloten. In 1463 werd het beroep van penseressen immers officieel erkend en werden deze vrouwen vermoedelijk gedeeltelijk opgenomen in het vleeshouwersambacht. Penseressen specialiseerden zich in de verkoop van bereide vleeswaren, vervaardigd uit slachtafval (vaak orgaanvlees). In tegenstelling tot vleeshouwersvrouwen, verkochten penseressen hun producten enkel op markten. Ze hadden geen recht om het Antwerpse vleeshuis te betreden om handel te drijven. Daarbij werd hen geen monopolie toegekend op hun handelsproduct door het Antwerpse stadsbestuur. Toch wisten ze een eigen niche te veroveren en hierdoor hun economische agency aanzienlijk te vergroten.

Hoewel de professionele activiteiten van penseressen erkend werden in de stadsordonnanties (niet in het privilegieboek van de vleeshouwers), veranderde de inhoud van hun statuut niet doorheen de onderzoeksperiode. De dubbelzinnigheid en zwakke omkadering van hun positie, zeker ten opzichte van het vleeshouwersambacht, zorgde voor de mogelijkheid tot interpretatie en manipulatie van de wet. De specifieke maatschappelijke context speelde ook een belangrijke rol voor een evolutie naar een grotere agency. Het structurele probleem van het buitenvlees maakte vlees toegankelijker voor penseressen (en andere vleesverkoopsters). Het vlees werd van buiten de stadsmuren de stad binnenge-smokkeld – zowel door als voor vrouwen. Het belang van penseressen in deze semi-legale tot illegale praktijken als tussenpersoon was essentieel en werd ook aangetoond in het proces tegen de echtgenote van Peeter De Clerck. Door opportuniteiten te zoeken op parallelle of zwarte markten hielpen ze mee aan de ondermijning van het monopolie van het vleeshouwersambacht op de Antwerpse vleeshandel. De angst voor onvrij werk, werk buiten een ambachtsverband, kreeg voor het vleeshouwerambacht een waar gezicht. Het antwoord op de vraag waarom statuten niet veranderden, moet in dit daglicht gezien worden. Het verlies in succes van het ambacht zette ook de leden van het vleeshouwersambacht zelf ertoe aan om middelen te zoeken om de afzetmarkt te vergroten. Mogelijk werd het werk van penseressen niet verder gestatueerd omwille van de winsten die zowel de niet-gilden gebonden beroepen als de ambachtslui zelf boeken dankzij vrouwenwerk. ///

Noten:

- 1 Dit artikel is gebaseerd op mijn onuitgegeven masterscriptie (UAntwerpen, 2019) en mijn presentatie tijdens het jaarcongres van de Vlaams-Nederlandse vereniging voor Nieuwe Geschiedenis. Hartelijk dank aan mijn promotoren en begeleiders en de redactie van *Historica*.
- 2 Zie Stadsarchief Antwerpen, *Vleeshouwersambacht, Privilegieboek*, GA#4377, f°10-12; Stadsarchief Antwerpen, *Vleeshouwersambacht, Ordonnanties*, GA#4381.
- 3 A. Thijs, *Het boom- ofte linieboek der Antwerpse vleeshouwers (1495-1774)* (Handzame 1968) 1.
- 4 L. Van Aert, 'Tussen norm en praktijk. Een terreinverkenning over het juridische statuut van vrouwen in het zestiende-eeuwse Antwerpen', *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis* 2:3 (2005) 23-25.
- 5 C. Crowston, 'Women, gender and guilds in early modern Europe: an overview of recent research', *IRSH*, 53 (2008) 26.

- 6 Crowston, 'Women, gender', 26.
- 7 M. Wiesner, *Working women in Renaissance Germany* (New Brunswick 1896).
- 8 M. Howell, *Women, production and patriarchy in late medieval cities* (Chicago 1986).
- 9 S. Ogilvie, 'How does social capital affect women? Guilds and communities in early modern Germany', *The American Review*, 109:2 (2004).
- 10 C. Crowston, 'Women, gender', 26.
- 11 B. De Munck, *Guilds, labour and urban body politic. Fabricating community in the Southern Netherlands, 1300-1800* (New York 2018) 4-7.
- 12 D. Van Den Heuvel, 'Partners in marriage and business? Guilds and the family economy in urban food markets in the Dutch Republic', *Continuity and Change*, 23/2 (2008).
- 13 L. Fontaine, 'Makeshift, women and capability in preindustrial European towns', in: D. Simonton en A. Montenach (red.), *Female agency in the urban economy: gender in European towns, 1640-1830* (New York 2013) 56.
- 14 Stadsarchief Antwerpen, *Vleeshouwersambacht, Procesdossier Peeter De Clerck*, 7 # 811.
- 15 Stadsarchief Antwerpen, *Vleeshouwersambacht, Ordonnantie 1463*, GA#4381, f°145-146.
- 16 Stadsarchief Antwerpen, *Privilegieboek*.
- 17 Stadsarchief Antwerpen, *Privilegieboek*.
- 18 N. Vandeweerd, 'Van den vleeschouweren oft pensvrouwen' De economische mogelijkheden voor vrouwen in het Leuvense vleeshouwersambacht in de vijftiende en zestiende eeuw', *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis*, 15:1 (2018).
- 19 D. Van Den Heuvel, *Women and entrepreneurship. Female traders in the Northern Netherlands c. 1580-1815* (Amsterdam 2007).
- 20 Stadsarchief Antwerpen, *Vleeshouwersambacht, Ordonnantie 1463*, GA#4381, f°145-146.
- 21 Stadsarchief Antwerpen, *Vleeshouwersambacht, Ordonnantie 1619*, GA#4381, f° 219.
- 22 Stadsarchief Antwerpen, *Ordonnantie 1619*, f° 219.
- 23 Stadsarchief Antwerpen, *Ordonnantie 1463*, f°145-146.
- 24 Stadsarchief Antwerpen, *Vleeshouwersambacht, Ordonnantie 1557*, GA#4381; Antwerpen, *Stadsarchief, Vleeshouwersambacht, Ordonnantie 1569*, GA#4381, f°131 (verso)-132 (recto).
- 25 D. Simonton en A. Montenach, 'Introduction: gender, agency and economy: shaping the eighteenth-century European town', in: D. Simonton en A. Montenach (red.), *Female agency in the urban economy: gender in European towns, 1640-1830* (New York 2013) 5.
- 26 D. Simonton en A. Montenach, 'Introduction', 5-6.
- 27 Stadsarchief Antwerpen, *Privilegieboek*.
- 28 Stadsarchief Antwerpen, *Vleeshouwersambacht, Ordonnantie 1646*, GA#4381, f° 248.
- 29 Stadsarchief Antwerpen, *Vleeshouwersambacht, Ordonnantie 1568*, GA#4381, f° 192 (recto).
- 30 Stadsarchief Antwerpen, *Ordonnantie 1568*, 189 (verso)-192 (verso).
- 31 A. Montenach, 'Legal trade and black markets. Food trades in Lyon in the late seventeenth and early eighteenth centuries', in: D. Simonton en A. Montenach (red.), *Female agency in the urban economy: gender in European towns, 1640-1830* (New York 2013) 30.
- 32 B. De munck, *Guilds*, 211-212.
- 33 Stadsarchief Antwerpen, *Vleeshouwersambacht, Procesdossiers Wauter Delien*, 7 # 206.
- 34 Stadsarchief Antwerpen, *Vleeshouwersambacht, Procesdossier Anna Steurbout*, 7 # 1043.

Nathalie Franckaerts (1996) studeerde af als master in de Geschiedenis aan de universiteit Antwerpen in 2019. Sinds oktober van dat jaar is ze werkzaam als doctoraatsstudente aan het departement Geschiedenis van de universiteit Antwerpen waar ze haar proefschrift voorbereidt over laatmiddeleeuwse beeldvorming en percepties over de Orient in adellijke reisverhalen.

Contact: nathalie.franckaerts@uantwerpen.be

De verbeelding van de dekolonisatieoorlog in Indonesië in fotoalbums van militairen van het Vrouwenkorps-KNIL (1944-1950)

Het sieraad van het KNIL

In oorlogssituaties werden vrouwen lang beschouwd als 'slachtoffer', die vooral beschermd moesten worden tegen geweld. Toen Nederlandse vrouwen aan het einde van de Tweede Wereldoorlog hun intrede deden in het leger, deed dit veel stof opwaaien. Een aantal militairen van het Vrouwenkorps-KNIL (VK-KNIL) dat werd uitgezonden tijdens de dekolonisatieoorlog in voormalig Nederlands-Indië (1945-1950) stelde fotoalbums samen over hun dienstperiode. Hieruit blijkt dat deze dienstperiode voor de vrouwelijke militairen persoonlijk gold als avontuur, maar tegelijkertijd waren koloniale opvattingen alom aanwezig. Dit artikel laat zien dat militairen van het VK-KNIL werden afgeschermd van geweld en dat dit mogelijk hun beleving en verbeelding van de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog heeft beïnvloed.

/ Judith van de Woestijne /

'Militaire actie'

B.S., militair bij het VK-KNIL, plakte tijdens haar diensttijd 129 foto's in een dagboek dat zij bijhield gedurende de dekolonisatieoorlog in Indonesië. Hierin schreef ze sporadisch over oorlogshandelingen:

"Elke dag was er wel een actie om de vijand uit de demarcatielinie te verdrijven. Bij deze ondernemingen vielen er altijd slachtoffers, al waren het er slechts enkelen... Bij elke actie ging er een cantinewagen mee en op een afgesproken plaats kregen de jongens na de krijgsverrichtingen een hartversterking in de vorm van koffie. Sommige jongens waren na zo'n actie zoo afgemat dat ze geholpen moesten worden bij het drinken. Een of twee meisjes, die altijd meegingen op de cantinewagens, boden dan de behulpzame hand."¹

Meestal schreef B.S. echter over de faciliteiten voor de militairen, toeristische uitstapjes en ontspanning. Vrouwelijke militairen mochten destijds geen gevechtsfuncties vervullen. In dit artikel zal blijken dat de legerleiding maatregelen nam om de VK-KNIL-militairen af te schermen van onrust en geweld. Is deze afstand tot geweld ook terug te zien in fotoalbums van VK-KNIL-militairen? In dit artikel poog ik, met name door het analyseren van fotoalbums die militairen van het Vrouwenkorps-KNIL hebben samengesteld tijdens hun dienstperiode, nieuw licht te schijnen op de rol en de belevingswereld van VK-KNIL-militairen tijdens de dekolonisatieoorlog in Indonesië. Wat was vanuit de legerleiding de beoogde rol van het VK-KNIL en hoe verbeeldde enkele

vrouwelijke militairen deze rol en hun dienstperiode in hun fotoalbums?

Het Vrouwenkorps-KNIL

Het VK-KNIL werd officieel opgericht op 5 maart 1944. Na de soevereiniteitsoverdracht aan de Indonesische regering werd het korps op 26 juli 1950 weer opgeheven. Tijdens haar bestaan dienden 1.019 vrouwen in het VK-KNIL.² Sophia Kruyswijk-van Thiel, zelf VK-KNIL-veteraan, publiceerde in 2004 een proefschrift over het VK-KNIL. Hierin schrijft ze met name over de ontstaansgeschiedenis van het VK-KNIL, maar besteedt ze ook aandacht aan ervaringen van de militairen. Uit interviews die Kruyswijk-van Thiel hield met VK-KNIL-veteranen, bleek dat de dienstperiode in het vrouwenkorps vooral ervaren werd als een vormende periode in het leven van overwegend jongvolwassen vrouwen. Een militair dienstverband bood vrouwen namelijk een kans op reizen en ontplooiing. Hiermee benadrukt Kruyswijk-van Thiel met name de emancipatoire kant van het VK-KNIL.³

Na publicatie van het proefschrift van Kruyswijk-van Thiel zijn er weinig werken meer verschenen over het VK-KNIL. De laatste jaren is echter veel aandacht voor de dekolonisatieoorlog in Indonesië. Een grootschalig onderzoek, gefinancierd door de Nederlandse regering, moet de komende jaren nieuw licht schijnen op de onafhankelijkheidsoorlog en met name de rol van geweld. De rol van gender en vrouwen >>

in deze specifieke vorm van koloniale oorlogsvoering is onderzocht in studies naar de onafhankelijkheidsoorlogen in Kenia en Algerije. Vrouwen werden in deze counterinsurgency-operaties veelal gerekruteerd om contact te leggen met de lokale, vrouwelijke bevolking.⁴ In dit onderzoeksveld ontbreken nog studies over het VK-KNIL.

Over de persoonlijke fotografie van soldaten die dienden tijdens de dekolonisatieoorlog is ook nog weinig gepubliceerd. Over professionele fotografie en censuur tijdens de dekolonisatieoorlog heeft Louis Zweers verschillende werken geschreven. Professionele fotografen waren, volgens Zweers, meestal in dienst van de Dienst voor Legercontacten (DLC). Opgericht op 1 april 1947 verzorgde de DLC de voorlichting aan en over de Nederlandse troepen in Indonesië door middel van bulletins, persoverzichten, radio-uitzendingen, foto's, films en militaire bladen zoals *Wapenbroeders*. Het hooghouden van het moreel werd als belangrijkste taak gezien.⁵

Fotoalbums: een beeld van het verleden

Het onderzoek voor dit artikel is gebaseerd op elf fotoalbums met een totaal van 1.468 foto's. Deze albums zijn samengesteld door zes verschillende VK-sters van Nederlandse afkomst. Tijdens het zoeken naar fotoalbums van VK-KNIL-militairen viel op dat er weinig albums van het VK-KNIL beschikbaar en vindbaar waren. Om die reden heb ik ervoor gekozen om de geïnventariseerde fotoalbums die bewaard worden door het Nederlands Instituut voor Militaire Historie (NIMH), het Instituut voor Oorlogs- Holocaust en Genocide Studies (NIOD) en Museum Bronbeek te gebruiken voor dit onderzoek, waardoor dit beschouwd zou kunnen worden als steekproef.

Van de zes VK-sters is nog weinig informatie over hun achtergrond bekend. In de inleiding werd B.S. al geïntroduceerd. B.S. vertrok op 28 oktober 1945 naar Nederlands-Indië waar zij eerst als verpleegster werkte in een ziekenhuis in Penang. Eind januari 1946 werd B.S. overgeplaatst naar Gouvernementsdienst bij Jeugdzorg in Batavia waar zij werd belast met de opvang voor jeugdige evacuees uit de interneringskampen. Als maatschappelijk werkster bij het VK-KNIL verzorgde en inspecteerde zij vanaf augustus 1946 ontspanningsgelegenheden voor militairen.⁶

Cornelie van Driel (1918-1998) vertrok in juni 1945 via Brussel en Londen naar Indonesië.⁷ Zij werd waarschijnlijk gelegeerd in het Klooster Noordwijk te Batavia en was werkzaam bij de Inwendige Dienst.

Margaretha van Rijk trad op 17 februari 1948 in dienst bij het VK-KNIL. Zij was een kantoorbediende met MULO Handelsdagschool als opleiding. Op 9 maart 1948 arriveerde zij in Indonesië waar zij tewerk werd gesteld bij het archief in Batavia. Op 23 juni 1948 volgde overplaatsing naar Bandoeng. Uiteindelijk werd zij op 21 december 1949 bevorderd tot sergeant-majoor. Haar fotoalbum beslaat ongeveer de periode februari 1948 tot maart 1950.⁸

H.C. Hoeneveld verhuisde als kind met haar familie naar Soerabaja omdat haar vader na de Eerste Wereldoorlog een positie kreeg als gemeentesecretaris. Hoeneveld kwam in december 1945 als VK-ster weer terug in Indonesië. Ze werkte

tot oktober 1948 in Batavia en Malang bij het Militair Hospitaal.⁹ Opvallend is dat enkele foto's uit de albums van Hoeneveld ook terug te vinden zijn in de albums van Van Driel. Dit wijst erop dat foto's werden verspreid en uitgewisseld.

Ook de vrouw die een hoofdrol speelt in de twee fotoalbums die door Ida Kleiterp aan Museum Bronbeek zijn geschonken, was in dienst van het VK-KNIL. Vermoedelijk heette de vrouw Tiny Kleiterp. Kleiterp was waarschijnlijk laborante bij Lab Juliana en was gelegeerd in Semarang.¹⁰

Wilna Goossens-Kortenhorst vertrok op 6 mei 1945 naar Sydney, Australië. Daar kreeg zij vanaf 2 juli haar opleiding tot NICA Supply Officer op het WACOL kamp Columbia in Brisbane. Op 20 augustus 1945 trad zij in dienst bij het VK-KNIL. Haar echtgenoot, KNIL-luitenant Gust Goossens, reisde met dezelfde boot naar Australië. Naar alle waarschijnlijkheid was zij gelegeerd in Soerabaja.¹¹

De foto's heb ik ingedeeld in een aantal categorieën (zie de tabel rechts). Daarna heb ik het aantal foto's per categorie opgeteld en berekend hoeveel procent van de foto's elke categorie omvat. Door met percentages de verhoudingen tussen de verschillende foto's aan te tonen, heb ik middels deze categorisering geprobeerd om een overzicht te schetsen van de verschillende soorten foto's in de albums van VK-sters. Tijdens het onderzoek vielen 22 foto's op omdat zij niet goed pasten in het album-narratief.¹² Welke aspecten komen niet uitgebreid en expressief naar voren in de fotoalbums en welke inzichten bieden deze tegendraadse foto's over de beleving van VK-sters? Hier zal ik in dit artikel ook voorbeelden van geven.

Een fotoalbum heeft, volgens Geoffrey Batchen, een sterk biografisch karakter. Doordat in een fotoalbum visueel vastgelegde gebeurtenissen in een narratief worden georganiseerd, bijvoorbeeld door middel van chronologie en bijschriften, kan de maker een herinnering creëren.¹³ Verhalen in een fotoalbum zijn volgens Janina Struk vaak incompleet, maar het kan een manier zijn om gedachten en gevoelens te verzamelen en te articuleren.¹⁴ Fotoalbums hebben door hun compositorische karakter dus de eigenschap om een (in dit geval door de soldaat) gecreëerd beeld uit te dragen.

Foto's zijn geen gemakkelijk onderzoeksobject. Volgens Ariella Azoulay is een foto slechts bewijs van één gebeurtenis; het nemen van de foto. De foto lokt een andere gebeurtenis uit: het bekijken en interpreteren van de foto. Door interpretatie kan de foto meer laten zien dan de fotograaf bewust visueel heeft vastgelegd. Wat visueel is vastgelegd, is dus geen directe weergave van de werkelijkheid. Onderlinge relaties en opvattingen bijvoorbeeld, worden niet altijd visueel vastgelegd, maar liggen wel verscholen in de afbeelding.¹⁵ Om dit te ontwaren kan semiotiek aanknopingspunten bieden. De semiotiek gaat ervan uit dat constructies zoals sociale verschillen, ras en gender worden gearticuleerd door de werking van tekens en afbeeldingen, codes genoemd. Bepaalde lichaamskenmerken of activiteiten kunnen bijvoorbeeld als vrouwelijk worden gezien.¹⁶ Foto's kunnen benadrukken dat vrouwen dezelfde risico's liepen als hun mannelijke collega's. Deze foto's kunnen aan de andere kant ook weer naast andere, meer stereotype beelden bestaan waarin de vrouw bijvoorbeeld de ondersteunende en faciliterende functies vervult.¹⁷

Toch kunnen persoonlijke fotoalbums uit de militaire diensttijd, wanneer bovenstaande aspecten in ogenschouw worden genomen, gebruikt worden om inzicht te krijgen in de gang van zaken binnen een korps als het VK-KNIL. Om foto's uit een fotoalbum te analyseren biedt Gillian Rose enkele handvaten.¹⁸ Rose onderscheidt drie onderdelen waarop een foto geanalyseerd moet worden: 'productie', de 'afbeelding zelf' en het 'publiek'. Hierbij kunnen de volgende vragen gesteld worden: Hoe is de foto gemaakt? Hoe steekt de compositie in elkaar met betrekking tot de ruimtelijke ordening, kleur en sfeer. Wie heeft de foto gemaakt en wanneer? Voor wie is de foto gemaakt en waarom? En hebben afgebeelde voorwerpen een onderliggende betekenis voor het publiek?

Eerder is gewezen op het compositorische karakter van een fotoalbum. Om foto's in de context van een fotoalbum te analyseren kunnen volgens Silvan Niedermeier nog de volgende vragen gesteld worden: waarom wordt het begin- en eindpunt van het album gekozen? Hoe staat een foto in relatie tot andere foto's?¹⁹ Foto's kunnen ook worden uitgewisseld.²⁰ Waarom passen foto's die niet zelf genomen zijn in het narratief van het album?

"Morele bezwaren versus vrouwelijke kwaliteiten"

Over de dekolonisatieoorlog publiceerden Bart Luttikhuis en Dirk Moses de bundel *Colonial Counterinsurgency and mass violence: the Dutch Empire in Indonesia* en Rémy Limpach bracht *De brandende kampongs van Generaal Spoor* uit.²¹ Deze auteurs beargumenteren dat geweld in deze oorlog structureel en wijdverspreid was. Inmiddels heeft de verhullende term 'Politionele Acties' door deze inzichten plaatsgemaakt voor de term dekolonisatieoorlog of onafhankelijkheidsoorlog. In hun bundel beargumenteren Luttikhuis en Moses eveneens dat de militaire missie in Indonesië gekenmerkt kan worden als counterinsurgency-operatie met guerrilla-kenmerken. Bij een militaire counterinsurgency-operatie wordt een sterk, regulier leger ingezet om een opstand van militair inferieure, irreguliere strijdkrachten te onderdrukken. Deze vorm van oorlogsvoering is lange tijd kenmerkend geweest voor koloniale oorlogsvoering. De legerleiding baseerde haar strategie tijdens de dekolonisatieoorlog vooral op het in 1928 gepubliceerde *Voorschrift voor de Uitoefening van de Politiek-Politionele Taak van het Leger*. Dit voorschrift over oorlogsvoering, ofwel het onderdrukken van opstanden, in de archipel was gebaseerd op verzamelde kennis van KNIL-officieren, met name uit de uiterst gewelddadige Atjeh-oorlog.

Naar voorbeeld van de geallieerde vrouwenkorpsen uit de Tweede Wereldoorlog, richtte de Nederlandse krijgsmacht aan het eind van de oorlog ook militaire vrouwenkorpsen op. In de periode van 1944-1946, tot de terugtrekking van de Britse troepen uit Nederlands-Indië, vervulde het VK-KNIL voornamelijk hulpdiensten zoals het repatriëren van de duizenden gevangenen uit de Japanse interneringskampen en ziekenverpleging. Toen de gewelddadige Bersiap-periode van oktober 1945 tot begin 1946 voorbij was, werd de taak van het VK-KNIL meer militair van karakter. De VK-sters dienden bijvoorbeeld als hoger administratief personeel,

chauffeuses, en vervulden functies bij de Inlichtingendienst, Dienst Legercontacten, Welfare (maatschappelijk werk, huis-houding) en de Verbindingsdienst. Het VK-KNIL moest met name 'de noodlijdende' Indonesische bevolking helpen en de mannelijke soldaten ondersteunen.²²

Een groot deel van de leden van het VK-KNIL had een bijzondere band met Nederlands-Indië, bijvoorbeeld omdat ze er zelf geboren waren of er familie hadden. De allereerste rekruten waren dan ook voornamelijk van Indonesische afkomst of kwamen uit het Caribisch gebied. De Nederlandse Antillen, Suriname en Curaçao waren niet bezet tijdens de Tweede Wereldoorlog en er bevonden zich veel vluchtelingen waardoor het Nederlandse leger daar een grote kweekvijver van rekruten had. Na de bevrijding werd meer in Nederland gerekruteerd. De vrouwelijke rekruten hadden zeer diverse redenen om zich aan te melden bij het Vrouwenkorps-KNIL. Sommigen verlangden naar reizen, avontuur en actie na een periode van passiviteit tijdens de Tweede Wereldoorlog. Bij anderen speelden patriottische gevoelens, financiële noodzaak en familie of de liefde een rol. Een militair dienstverband bood de mogelijkheid om naar een geliefde of familieleden in Indonesië te reizen.²³

Het rekruteren van Indonesische vrouwen voor het VK-KNIL, en mogelijk geldt dit ook voor vrouwen uit het Caribisch gebied, lijkt vooral praktische redenen te hebben. Door het grote personeelstekort en de wederopbouw die na de oorlog Nederland in haar greep hield, waren Indonesische rekruten en rekruten uit het Caribisch gebied onmisbaar. De VK-KNIL-militairen dienden niet als toegangspoort tot de lokale (vrouwelijke) bevolking zoals bij de latere counterinsurgency-operaties in Algerije en Kenia. Doordat zij niet in de Nederlandse archieven te vinden zijn, zijn er geen aantallen of percentages bekend. Bij de onderzochte fotoalbums van de VK-KNIL-militairen gaf de indeling van de foto's in categorieën de volgende uitkomst:

Categorie	Aantal foto's per categorie	Percentage per categorie	
Groepsportretten VK-KNIL	57	3,90%	
Groepsportretten mannelijke soldaten	46	3,10%	
Landschappen	218	14,85%	
Dieren	37	2,50%	
Werkzaamheden algemeen	55	3,70%	
Werkzaamheden lokale bevolking	0	0%	
Officiële foto's	138	9,40%	
Portretten	86	5,90%	
Gebouwen	152	10,35%	
Bootreis	122	8,30%	
Lokale bevolking	80	5,45%	
Opleiding	5	0,30%	
Toegevoegde afbeeldingen/knipsels	35	2,40%	
Militaire actie	9	0,60%	
Ontspanning	356	24,25%	
Overig	72	4,90%	
Totaal	1468	99,90%	>>

‘Ontspanning’ bleek in de fotoalbums veruit de grootste categorie. VK-sters gelegd in het Ursulinenklooster bijvoorbeeld hadden na werktijd de mogelijkheid om in burgerkleding uit te gaan.²⁴ De werktijden werden uiteindelijk gesteld op zeven uur ’s ochtends tot twee uur ’s middags. VK-sters hadden, met uitzondering van de beginperiode, relatief veel vrije tijd en het grote aantal foto’s in deze categorie laat zien dat de vrouwen in hun vrije tijd vaak uitstapjes maakten.

Volgens Gert Oostindie schreven veel mannelijke soldaten in brieven en dagboeken over verveling.²⁵ Foto’s van zwembaden en theekransjes op balkons kunnen hiervan ook een uiting zijn. In verschillende albums zijn eveneens foto’s te vinden van het vakantieverblijf voor vrouwelijke militairen, genaamd Benvenuto.²⁶ Uit de officiële foto’s van een afscheidsfeest van VK-commandante Billie Smit blijkt dat er ter ontspanning ook aan toneel, zang en dans werd gedaan.²⁷

De fotoalbums lijken ook het verlangen van VK-sters naar reizen en avontuur te reflecteren; de categorie ‘landschappen’ is de op één na grootste categorie. De meeste foto’s van landschappen lijken op toeristische plaatjes van de omgeving: rijstvelden, tropische bomen en planten, bergen en stadsbeelden. Dit duidt erop dat VK-sters verwonderd waren over het (onbekende) natuurschoon dat ze aantroffen in Nederlands-Indië.²⁸ Enkele VK-sters hebben ook hun bootreis uitgebreid vastgelegd, wat erop wijst dat ook dat ervaren werd als een bijzondere gebeurtenis. De plaatsen die onderweg naar Indonesië werden aangedaan, zoals Port Saïd in Egypte, werden ook vastgelegd.

De ‘groepsportretten VK-KNIL’ in de albums werden gemaakt met (bevriende) collega’s. Zodoende wordt een herinnering gecreëerd aan de mensen waarmee de VK-sters hun diensttijd hebben doorgebracht. De categorie ‘groepsportretten mannelijke soldaten’ hoort ook bij het vastleggen van vriendschappen en collega’s. Op foto’s zijn mannelijke soldaten meestal te zien als chaperonne tijdens een uitstapje, poserend in legerjeeps of op een feest. Dit laat zien dat tussen mannelijke en vrouwelijke militairen kameraadschap bestond, maar komt daarnaast zeer bevoogdend over. Hierbij speelt waarschijnlijk de discussie die in beperkte kringen gevoerd werd over respectabiliteit en de positie van de werkende, Hollandse vrouw die opklaaide door de oprichting van de eerste Nederlandse, militaire vrouwenkorpsen. De oprichting van het Centraal Selectie Orgaan (CSO), dat verantwoordelijk was voor de rekrutering van vrouwelijke militairen, lijkt een gevolg van deze strijd. In het CSO zaten leden van vrouwenarbeidsorganisaties en kerkelijke instanties en verenigingen. Het CSO werd opgericht om onder andere de vrouwelijke rekruten op gedrag, moraliteit en overtuigingen te controleren. Men was voornamelijk bang dat de morele gezondheid van vrouwelijke soldaten in gevaar zou komen als zij blootgesteld zouden worden aan de “zedeloosheid en de verleidingen in Nederlands-Indië”.²⁹

De legerleiding had hierdoor een belang om uit te dragen dat vrouwen op een verantwoorde wijze in uniform werden gestoken en werden beschermd. Er werden maatregelen genomen om de vrouwen af te schermen van de omgeving en geweld. Er werd expliciet gesteld dat VK-sters alleen bij statische eenheden ingedeeld konden worden en alleen specifieke

ke functies konden vervullen. Ook moesten zij in VK-detachementen gelegd worden, welke voornamelijk werden opgezet in gebieden die onder controle waren van Nederlandse soldaten.³⁰ Daarnaast werden vrouwen tijdens de militaire training niet voorbereid op confrontaties met nationalisteng. Op beleidsniveau vond men dat vrouwelijke militairen afzijdig moesten worden gehouden van geweld. De foto’s van verantwoorde vrijetijdsbesteding in aanwezigheid van een chaperonne, zoals georganiseerde feesten, sport, en het ontbreken van foto’s met uitsluitend Indonesische mannen wijzen erop dat VK-sters deze respectabiliteit ook uitdroegen in hun fotoalbums.

De werkzaamheden van VK-sters kregen een ander karakter na de gewelddadige Bersiap-periode. In de albums zijn echter geen foto’s te vinden van VK-sters bij het verrichten van werkzaamheden onder de lokale bevolking of tijdens hun werkzaamheden in de interneringskampen. Door de gevaarlijke situatie konden VK-sters mogelijk geen foto’s maken of werden zij dusdanig afgeschermd dat hun bewegingsvrijheid beperkt was en daarmee de mogelijkheid om te fotograferen. Wel zijn foto’s van werkzaamheden in apotheken, laboratoria en op kantoor in de albums te vinden.

Met 9,4 procent is de categorie ‘Officiële foto’s’ een van de grotere categorieën. Sergeant-majoor van Kalken, werkzaam bij het DLC als hoofd Fotodienst van de 7-December divisie, merkte destijds op:

“Nog steeds worden we gezonden naar nietszeggende gebeurtenissen; beëdiging van officieren, parade zus en parade zo, maar aan het leven van de soldaat in Indië wordt geen aandacht geschonken.”³¹

Foto’s van marcherende VK-sters bij parades zijn ook regelmatig te zien in de albums. Dit toont enerzijds het militaire karakter van het VK-KNIL en de trots van VK-sters op hun

Nederlandse, mannelijke militairen delen voedsel uit aan de Indonesische bevolking.

militair dienstverband, maar anderzijds blijft dit militaire karakter op paradefoto's beperkt tot een ceremoniële functie wat een vreedzaam beeld uitdraagt. Door de militaire censuur werd het beeldmateriaal gekeurd en verstrekt aan de media en andere voorlichtingsinstanties.³² Mogelijk hebben VK-sters door middel van contacten deze foto's kunnen verzamelen of werden deze bewust verspreid door de DLC. Naast paradefoto's vallen onder officiële foto's in de albums met name foto's van feestelijke gelegenheden, afscheidsdiners, beëdigingen van officieren en ochtendappels. Deze gelegenheden bieden ook een ideale geënceneerde setting om vreedzame foto's te kunnen maken. Op foto's van beëdigingsceremonieën zijn de VK-KNIL-officieren veelal wit, alsook op portretfoto's van VK-KNIL-commandantes.³³ Het KNIL was volgens Limpach een afspiegeling van de koloniale samenleving doordat er een strenge etnische hiërarchie heerste. KNIL-officieren waren over het algemeen wit terwijl de manschappen veelal uit Indonesische soldaten bestonden.³⁴ De foto's uit de albums lijken erop te wijzen dat er bij het VK-KNIL sprake was van een soortgelijke koloniale structuur.

Uit het onderzoek van Limpach bleek dat de algemene opvatting onder de Nederlandse soldaten was dat de meerderheid van de Indonesische bevolking hen goedgezinnd was. Door de enkele kwaadwillige extremisten uit te roeien zou de orde en rust weer worden hersteld waar de Indonesische bevolking zo naar verlangde.³⁵ Uit de foto's van de vrouwelijke militairen blijkt dat contact met de lokale bevolking regelmatig plaatsvond in steden of bij reises en uitstapjes, maar dat dit contact niet voorkwam in de context van werkzaamheden van het VK-KNIL. De lokale bevolking werd vooral vastgelegd bij hun dagelijkse bezigheden zoals het bewerken van land, als verkopers op een pasar of als bediende en huishoudelijke hulp. Dit geeft regelmatig zeer koloniale, etnografische beelden.³⁶ Indonesiërs blijven veelal anoniem en bedienden worden met koloniale termen als baboe, kokkie en koelie aangeduid en poseren vaak gehurkt.

De categorie 'Militaire actie' is procentueel gezien opvallend klein, wat een afstand tot geweld impliceert. De roerige beginperiode van het VK-KNIL komt nauwelijks terug in de albums van VK-sters. Militair geweld wordt amper verbeeld en op foto's in deze categorie zijn bijna nooit VK-sters te zien. Een deel van deze foto's lijkt door de kwaliteit en de afmetingen ook door legerfotografen van de DLC te zijn genomen. Op deze foto's wordt voedsel uitgedeeld, een groep Indonesische mannen wordt (streng) toegesproken en wapens worden afgenomen. Nederlandse, mannelijke soldaten lijken met name humanitaire en beveiligende werkzaamheden uit te voeren. Deze minimale verbeelding van militaire actie en de vriendelijk ogende foto's van bedienden en de lokale bevolking uit de categorie 'lokale bevolking' wijzen erop dat VK-sters zichzelf voornamelijk als hulptroepen zagen en dachten dat de 'noodlijdende' Indonesische bevolking hun hulp nodig had. Deze opvattingen zouden dan in lijn staan met de opvatting van de Nederlandse koloniale autoriteiten dat de meerderheid van de Indonesische bevolking loyaal zou zijn en slachtoffer was van enkele extremisten.

VK-sters kwamen echter wel in aanraking met geweld.

B.S. beschrijft bijvoorbeeld wrede taferelen onderweg naar de marinekantine in Priok:

"De tochtjes erheen waren in het begin niet altijd even prettig, want menigmaal zag men in het kanaal langs de weg lijken drijven die door de extremisten vastgebonden waren op planken, sommigen helemaal opgezet doordat ze volgepompt waren met water."³⁷

Groepsportret mannelijke militairen

Tegendraadse foto's

Enkele afbeeldingen vielen op tijdens de categorisering omdat hierbij VK-sters werden getoond bij werkzaamheden die niet volledig overeenkomen met hun beoogde, afgebakende activiteiten. De meest opvallende foto's kwamen uit de albums van VK-sters Goossens-Kortenhorst, Hoeneveld, B.S. en Kleiterp. Goossens-Kortenhorst was tijdens het maken of de verwerving van de foto's uit haar tweede album niet meer in dienst waardoor zij niet meer gebonden was aan de grenzen van een VK-detachement. Hoeneveld was als apotheker op de pick-up apotheek mogelijk op pad buiten de afscherming van het VK-detachement en ook B.S. bevond zich bij inspectiereizen en andere werkzaamheden vooral buiten het detachement. Dit zou betekenen dat zodra VK-sters buiten de controle en afscherming traden, zij meer vrijheid hadden om gebeurtenissen te fotograferen.

De afbeelding hierboven komt uit het album van VK-KNIL-militair Hoeneveld en is ingedeeld in de categorie 'Groepsportret mannelijke militairen'. De foto verbeeldt één Nederlandse vrouwelijke militair, twee Nederlandse mannelijke militairen en twee Indonesische mannelijke militairen die poseren met enkele Indonesische burgers. Ze staan op een open plek in een bosachtige omgeving. Onder in beeld loopt een hond naar een aantal manden en links in beeld is een gedeelte van een ijzeren ton te zien. Het bijschrift bij deze foto is: "wapenbroeders!" Een andere, weggevalen foto op dezelfde albumpagina heeft als bijschrift: "op patrouille!" Deze bijschriften en het feit dat de vrouwelijke soldaat in uniform on- >>

Foto uit het fotoalbum van Goossens-Kortenhorst.

der de lokale bevolking is, duiden niet op een uitstapje in vrije tijd. VK-sters droegen niet vaak het uniform in vrije tijd. Deze context uit het album en de voorwerpen op de afbeelding suggereren dat op de groepsfoto tijdens een patrouille wordt haltgehouden in een nederzetting. Uit mijn onderzoek bleek dat het volstrekt niet gebruikelijk was dat VK-sters meelingen op patrouille.

Bovenstaande afbeelding uit het album van Goossens-Kortenhorst toont een jeep die over een weg rijdt en een grote stofwolk veroorzaakt. In die stofwolk zijn enkele mensen te zien die op de weg liggen. Zelfs tussen de wielen lijkt iets te liggen. Een man in witte kleding staat met een witte vlag op de jeep. Een andere man zit met zijn rug naar de voorruit toe. Door de grote stofwolk is het niet helemaal duidelijk wat op deze foto gebeurt, maar er lijken mensen overreden te worden. Andere foto's op de albumpagina verbeelden een theekransje op een balkon, deze kunnen de gebeurtenissen op deze foto niet verder duiden. Het duidt echter wel op het gebruik van geweld.

In de albums van VK-sters zijn eveneens foto's opgenomen van gebouwen die zijn behangen met spandoeken of de Indonesische vlag en bouwwerken met opgeschilderde vrijheidsleuzen. Dit toont ook aan dat de Indonesische bevolking haar afkeer voor het koloniale regime liet blijken in het straatbeeld. De foto's van Indonesische vrijheidsleuzen worden door bijschriften in de albums echter afgedaan als chaos van extremisten. Goossens-Kortenhorst heeft bijvoorbeeld onder deze foto's in haar album een postzegel van Wilhelmina geplakt als politiek tegengeluid.³⁸

Conclusie

'Ontspanning', 'Landschappen', 'Gebouwen', 'Officiële foto's' en 'Bootreis' bleken bij dit onderzoek naar fotoalbums van VK-sters de grootste categorieën. Dit toont aan dat de albums die de onderzochte VK-sters samenstelden tijdens hun diensttijd in Indonesië vooral een vreedzaam, apolitiek en

toeristisch karakter hebben. Doordat de VK-sters in hun fotoalbums een sterke nadruk legden op foto's van landschappen, toerisme, vrijetijdsbesteding en vriendschappen, wordt de diensttijd in Indonesië met name geduid als een avontuurlijk en belangrijk moment in het persoonlijke leven van de jongvolwassen vrouwen. De foto's van werkzaamheden van de VK-KNIL-militairen verbeelden voornamelijk ondersteunende functies. De fotoalbums stonden dus overwegend in lijn met het dominante discours om vrouwen niet bij oorlogsgeweld te betrekken en de taak die de legerleiding voor het VK-KNIL zag weggelegd. Vrouwen van het VK-KNIL lijken op basis van hun fotoalbums op het eerste gezicht amper in een koloniale oorlog betrokken. De onderzochte fotoalbums weerspiegelen met name het beeld van een 'politonele actie' en verbeelden amper de gebeurtenissen van deze koloniale oorlog. Uit de albums blijkt vooral een nog zeer aanwezige koloniale mentaliteit.

Op beleidsniveau werden maatregelen genomen om vrouwelijke militairen af te schermen van oorlogshandelingen en geweld, maar dit kan niet altijd gerijmd worden met de ervaringen van VK-KNIL-militairen. Een aantal foto's viel namelijk buiten dit serene beeld. Met deze botsende afbeeldingen heb ik aangetoond dat een fotoalbum vooral een zorgvuldig geconstrueerde herinnering is. Dit soort foto's wijst op een bewustzijn van militaire activiteit en wijst ook op een betrokkenheid daarbij. Deze betrokkenheid wordt echter nauwelijks direct verbeeld. Door de bijschriften en de manier waarop de gebeurtenissen werden vastgelegd, worden geweld, oorlog en protest in de fotoalbums door persoonlijke interpretatie weggeschreven. Door de constructie van het fotoalbum verdwijnen deze aspecten in de marge van het album.

De afscherming van de VK-sters heeft mogelijk grote gevolgen gehad voor het soort beelden dat VK-sters zelf maakten. De meest opvallende foto's kwamen uit de albums van de VK-sters die voor hun werkzaamheden regelmatig buiten het detachement waren. Door deze vrijheid konden zij ook andere foto's maken. Vreedzaam ogende foto's hebben anderszins mogelijk het zelfbeeld van de VK-sters positief beïnvloed. De afscherming van de VK-sters lijkt wat dat betreft zeer bepalend te zijn geweest voor de manier waarop zij achteraf betekenis hebben gegeven aan hun dienstperiode. Meer onderzoek naar vrouwelijke militairen in koloniale oorlogen en andere counterinsurgency-operaties kan ons hopelijk meer inzicht bieden in de complexe dynamiek die verscholen zit achter de samenstelling van fotoalbums. Het verschil tussen de koloniale mogelijkheden wat betreft de inzet en de rol van vrouwelijke militairen tijdens onafhankelijkheidsoorlogen in Kenia, Algerije en Indonesië is opvallend en lijkt interessant vervolgonderzoek. Hopelijk is dit artikel een aanzet tot verdere verdieping in militaire vrouwenkorpsen. ///

Noten:

- ¹ Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam, Nederlands-Indische dagboeken en egodocumenten, 401, inv.nr 589, Schut, L.W. Om privacy-redenen worden alleen de initialen gebruikt.
- ² S. Kruijswijk-van Thiel, *Het Vrouwenkorps-KNIL* (Amsterdam 2004) 12 en 94.
- ³ Zie ook G.J. Kippers, *Het Vrouwenkorps van het KNIL 1943-1950* (Utrecht 1985); M. Fidler, *'Morele gevaren' versus 'vrouwelijke kwaliteiten'*:

- de discussie rond het behoud van de vrouwenkorpsen der Koninklijke Landmacht, 1943-1952 (Leiden 1996).
- ⁴ Voor de rol van gender in counterinsurgency zie: L. Khalili, 'Gendered practices of counterinsurgency', *Review of International Studies* 37:4 (2011) 1471-1491; S.L. Dyvik, 'Gender and Counterinsurgency', in: R. Woodward en C. Duncan (red.), *The Palgrave International Handbook for Gender and the Military* (Edinburgh 2017) 319-334; K. Bruce-Lockhart, 'Reconsidering Women's roles in the Mau Mau rebellion in Kenya', in: M. Thomas en G. Curless (red.), *Decolonization and conflict: colonial comparisons and legacies* (New York 2017) 159-177.
 - ⁵ L. Zweers, *De gecensureerde oorlog: militairen versus media in Nederlands-Indië 1945-1949* (Zutphen 2013); L. Zweers, *Agressi II: Operatie Kraai, de vergeten beelden van de Tweede Politieke Actie* (Den Haag 1995).
 - ⁶ Archieven, https://www.archieven.nl/nl/zoeken?mivast=0&mizig=18&miadt=298&milang=nl&mizk_alle=vrouwenkorps%20KNIL&miview=ldt (geraadpleegd 10 mei 2019).
 - ⁷ Museum Bronbeek, Arnhem, Fotoalbum 'Tekenschrift', foto's van VK-KNIL, inv.nr. 1999/12-5-3; Museum Bronbeek, Arnhem, Fotoalbum 'Mijn Diensttijd', inv.nr. 1999/11/12-5-4.
 - ⁸ Museum Bronbeek, <http://museumbronbeek.nl/#71f9f604-9faf-4622-a9d4-4efe2cee71f6> (geraadpleegd 10 mei 2019).
 - ⁹ Museum Bronbeek, <http://museumbronbeek.nl/#cd182559-6202-4562-8239-1c57d06fe964> (geraadpleegd 10 mei 2019).
 - ¹⁰ Museum Bronbeek, Arnhem, Fotoalbum Vrouwenkorps KNIL 1948-1950, inv.nr. 2013/09/25-1-1; Museum Bronbeek, Arnhem, Fotoalbum Vrouwenkorps KNIL 1948-1950, inv.nr. 2013/09/25-1-2; Museum Bronbeek, <http://museumbronbeek.nl/#c6b1924d-2a59-41de-a721-da02b86573a3> (geraadpleegd 16 mei 2019).
 - ¹¹ Nederlands Instituut voor Militaire Historie, Den Haag, Sweep. Ego-documenten Nederlands-Indië 1945-1950, 545, inv.nr. 295, Fotoalbums, persoonsgebonden stukken en correspondentie van sergeant W.L. Goossens-Kortenhorst, ingedeeld bij het Vrouwenkorps-KNIL betreffende haar diensttijd in Engeland, Australië en Nederlands-Indië.
 - ¹² In haar studie gebruikt Flood een vergelijkbare methode, zie: M. Flood, 'Women resisting terror: imaginaries of violence in Algeria (1966-2002)', *The Journal of North African Studies* 22:1 (2017) 109-131, 117.
 - ¹³ S. Niedermeier, 'Imperial narratives: reading US soldiers' photo albums of the Philippine-American War', *Rethinking History* 18:1 (2014) 28-49, 33.
 - ¹⁴ J. Struk, *Private Pictures: soldiers' inside view of war* (New York 2011) 51-52.
 - ¹⁵ A. Azoulay, 'Potential History: thinking through violence', *Critical Inquiry* 39:3 (2013) 548-574, 556.
 - ¹⁶ G. Rose, *Visual methodologies: an introduction to researching with visual materials* (Londen 2012) 19-40 en 108. Ook Guerin wijst op de essentiële vragen: wie, wat, waar, waarom? Zie hiertoe: F. Guerin, 'The Ambiguity of amateur photography in Modern Warfare', *New Literary History* 48:1 (2017) 53-74, 61.
 - ¹⁷ H. Diamond en C. Gorrara, 'Reframing War: histories and memories of the Second World War in the photography of Julia Pirotte', *Modern & Contemporary France* 20:4 (2012) 453-471, 430.
 - ¹⁸ P. Holland, "Sweet it is to scan . . . : personal photographs and popular photography", in: L. Wells (red.), *Photography: a critical introduction* (Londen 2004) 113-158, 118-119.
 - ¹⁹ Niedermeier, 'Imperial narratives' (2014) 28-49, 30 en 33-34; J. Struk, *Private Pictures* (2011) 31 en 35.
 - ²⁰ Guerin, 'The Ambiguity of amateur photography in Modern Warfare' (2017) 53-74, 61.
 - ²¹ Deze titel is afgeleid van M. Fidler, 'Morele gevaren' versus 'vrouwelijke kwaliteiten': de discussie rond het behoud van de vrouwenkorpsen der Koninklijke Landmacht, 1943-1952 (Leiden 1996); B. Lutikhuis, D. Moses (red.), *Colonial Counterinsurgency and mass violence: the Dutch Empire in Indonesia* (Londen 2014); R. Limpach, *De brandende kampings van Generaal Spoor* (Den Haag 2016).
 - ²² Kruyswijk-van Thiel, *Het Vrouwenkorps-KNIL*, 95; Nationaal Archief, Den Haag, Ministerie van Koloniën: Ministerie voor Uniezaken en Overzeese rijkdelen, afdeling Militaire Personeelszaken, 2.10.35.06, inv.nr. 101, Map VK (Vrouwenkorps KNIL) van het hoofd van de Afdeling Militaire Personeelszaken van het Commissariaat voor Indische Zaken 1946-1950; Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam, Nederlands-Indische dagboeken en egodocumenten, 401, inv.nr. 589, Schut, L.W.; Nationaal Archief, Den Haag, Inventaris van het archief van dr. H.J. van Mook (levensjaren 1894-1964), 1917-1964, 2.21.123, inv.nr. 30, Stukken betreffende de instelling van een vrouwenkorps bij het KNIL. December 1944- augustus 1945.
 - ²³ Kruyswijk-van Thiel, *Het Vrouwenkorps-KNIL*, 14, 39, 51-52, 88 144, 148 en 151.
 - ²⁴ Kruyswijk-van Thiel, *Het Vrouwenkorps-KNIL*, 123.
 - ²⁵ G. Oostindie, I. Hoogenboom en J. Verwey, *Soldaat in Indonesië: getuigenissen van een oorlog aan de verkeerde kant van de geschiedenis* (Amsterdam 2016).
 - ²⁶ Kruyswijk-van Thiel, *Het Vrouwenkorps-KNIL*, 131; Museum Bronbeek, Arnhem, Fotoalbum 'Mijn Diensttijd', inv.nr. 1999/11/12-5-4; Museum Bronbeek, Arnhem, Fotoalbum 'Tekenschrift', inv.nr. 1999/12-5-3; Museum Bronbeek, Arnhem, Fotoalbum Vrouwenkorps KNIL januari 1946-juni 1947, inv.nr. 2011/07/20-5-1.
 - ²⁷ Museum Bronbeek, Arnhem, Fotoalbum met betrekking tot Vrouwenkorps KNIL, 1947, inv.nr. 2011/07/20-5-2; Nederlands Instituut voor Militaire Historie, Den Haag, Sweep. Ego-documenten Nederlands-Indië 1945-1950, 545, inv.nr. 125, Correspondentie, notulen en documentatie van mevrouw A. Dijkstra betreffende de demobilisatie, financiën en het reünieverband van het Vrouwenkorps (VK) van het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger (KNIL): *Libelle* II, 10 september 1948, de Vrouw bij het Leger.
 - ²⁸ Limpach, *De brandende kampings van Generaal Spoor*, 49. Volgens Oostindie bleek uit egodocumenten van mannelijke soldaten ook verwondering over de tropische natuur, zie: G. Oostindie, I. Hoogenboom en J. Verwey, *Soldaat in Indonesië: getuigenissen van een oorlog aan de verkeerde kant van de geschiedenis* (Amsterdam 2016) 61.
 - ²⁹ Nationaal Archief, Den Haag, Ministerie van Koloniën: Ministerie voor Uniezaken en Overzeese rijkdelen, afdeling Militaire Personeelszaken, 2.10.35.06, inv.nr. 101, Map VK (Vrouwenkorps KNIL) van het hoofd van de Afdeling Militaire Personeelszaken van het Commissariaat voor Indische Zaken 1946-1950: Afschrift persbericht: ministerie van Sociale Zaken voorlichtingsdienst: Kruyswijk-van Thiel, *Het Vrouwenkorps-KNIL*, 134-135.
 - ³⁰ Nationaal Archief, Ministerie van Koloniën: Ministerie voor Uniezaken en Overzeese rijkdelen, afdeling Militaire Personeelszaken, 2.10.35.06, inv.nr. 101, Map VK (Vrouwenkorps KNIL) van het hoofd van de Afdeling Militaire Personeelszaken van het Commissariaat voor Indische Zaken 1946-1950; Verslag van de vergadering van het Centraal Selectie Orgaan Vrouwelijke Vrijwilligers op donderdag 20 juli; NIMH, Sweep. Ego-documenten Nederlands-Indië 1945-1950, 545, inv.nr. 125, Correspondentie, notulen en documentatie van mevrouw A. Dijkstra betreffende de demobilisatie, financiën en het reünieverband van het Vrouwenkorps (VK) van het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger (KNIL).
 - ³¹ L. Zweers, *De gecensureerde oorlog* (Zutphen 2013) 41.
 - ³² Zweers, *De gecensureerde oorlog*, 39-45.
 - ³³ Museum Bronbeek, Arnhem, Fotoalbum 'Mijn Diensttijd', inv.nr. 1999/12-5-4; Museum Bronbeek, Arnhem, Fotoalbum met betrekking tot Vrouwenkorps KNIL, 1947, inv.nr. 2011/07/20-5-1.
 - ³⁴ Limpach, *De brandende kampings van Generaal Spoor*, 62.
 - ³⁵ Limpach, *De brandende kampings van Generaal Spoor*, 82.
 - ³⁶ E. Edwards and J. Hart, 'Introduction: photographs as objects', in: E. Edwards, J. Hart (red.), *Photographs objects histories: on the materiality of images* (New York 2004) 1-15; E. Edwards and J. Hart, 'Mixed box: the cultural biography of a box of 'ethnographic' photographs', in: E. Edwards, J. Hart (red.), *Photographs objects histories: on the materiality of images* (New York 2004) 48-64.
 - ³⁷ Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam, Nederlands-Indische dagboeken en egodocumenten, 401, inv.nr. 589, Schut, L.W.
 - ³⁸ NIMH, Sweep. Ego-documenten Nederlands-Indië 1945-1950, 545, inv.nr. 295, Fotoalbums, persoonsgebonden stukken en correspondentie van sergeant W.L. Goossens-Kortenhorst, ingedeeld bij het Vrouwenkorps-KNIL betreffende haar diensttijd in Engeland, Australië en Nederlands-Indië.

Judith van de Woestijne heeft onlangs de master Militaire Geschiedenis afgerond aan de Universiteit van Amsterdam.

Contact: judithvandewoestijne@gmail.com

Elisabeth Temmes: marktvrouw en politieke kracht?

Elisabeth Temmes, ook wel Moesje, Sasa of Sara genoemd, werd rond 1880 geboren ergens in Suriname en stierf ergens na 1959. In deze eerste zin wordt al duidelijk dat er veel onbekend is over Moesje Temmes. Tijdens het onderzoek dat ik, ten dele in Suriname, voor Els Kloek deed in de hoop een lemma over haar te kunnen schrijven voor *1001 vrouwen in de twintigste eeuw* werd duidelijk dat het lastig is om meer over haar te vinden. Van een lemma kwam het niet, maar dat lag niet aan haar geringe rol in de geschiedenis van Suriname. Omdat zij een vrouw was, werd zij in kranten niet vaak bij naam genoemd en bleven er weinig bronnen over haar bewaard. Hier schets ik hoe dat bronnenprobleem ontstond en vertel ik wat ik wel over Temmes vond.

/ Rosa de Jong /

Allereerst wat er wel bekend is over haar en haar verdiensten: Moesje Temmes was een marktvrouw in Paramaribo. In de krant *Suriname: Koloniaal nieuws- en Advertentieblad* werd in augustus 1937 gemeld:

“Op een tamelijk druk bezochte bijeenkomst op Donderdagavond werd hier ter stede opgericht een „Surinaamse Sociaal Democratische Vrouwenbond“ S. S. D. V. in de geest van de Nederlandse „tegen oorlog en fascisme“ voor „vrijheid en welvaart“. Iedere vrouw zal tot de bond kunnen toetreden.”¹

Verder vermeldde de krant de samenstelling van het bestuur met als voorzitter E. Temmes. Hoewel zij vanaf de oprichting leidde, gaf aan de Surinaamse Sociaal Democratische Vrouwenbond was surinamist Ben Scholtens een van de weinige historici die haar bij naam noemde. Hij schreef in zijn boek *Opkomende arbeidersbeweging in Suriname: Doedel, Liesdek, De Sanders en de werklozenonrust* dat zij voorzitter was van de bond en dat deze vooral bestond uit Creoolse marktvrouwen.² De S.S.D.V. zou in de erop volgende jaren vaak het lage loon van vrouwen in Suriname aan de kaak stellen.³

In 1939, een jaar na de oprichting schrijft de Nederlandse communistische krant *Het Volksdagblad*

over twee publicaties van de S.S.D.V. De recensie is niet alleen lovend over de inhoudelijkheid van de twee manifesten, maar stelt ook dat deze Surinaamse bond een goed voorbeeld zou kunnen zijn voor de Nederlandse vrouwenbeweging. Het oogst bewondering dat de bond erin slaagt om vrouwen die werkzaam zijn in winkels en fabrieken te verenigen met wasvrouwen en marktvrouwen. Daarnaast looft de auteur dat de bond maatschappelijke en politieke problemen zo direct en expliciet aan de kaak durft te stellen in deze publicaties. Volgens de krant was de Nederlandse vrouwenbeweging daar nog lang niet zo ver in.⁴ Ik heb de genoemde publicaties helaas niet kunnen vinden, ook niet in het Nationaal Archief van Suriname.



7. MARKTVROUWEN VOOR HET GOUVERNEMENTSHUIS TE PARAMARIBO.

Op „Koninginnedag“ begeven de marktvrouwen zich, bont uitgedost, in optocht naar den Gouverneur, om gelukwensen aan te bieden voor „Missie Wilhelmina“. Vaak gaat deze plechtigheid gepaard met het aanbieden van een groote taart.

Bron: F. Oudschans Dentz en H.J. Jacobs, *Onze West in beeld en woord* (Amsterdam 1917)

Vooralsnog leek Temmes' invloed nog niet erg indrukwekkend. In het boek *The difficult flowering of Surinam* van Edward Dew staat echter een interessante voetnoot. Dew beschrijft daarin dat de S.S.D.V. opgericht zou zijn met het oog op de verkiezingen in 1938. Het doel was volgens hem om de eerste vrouw in de Surinaamse politiek in het zadel te helpen. Grace Schneiders-Howard werd inderdaad gekozen hoewel vrouwen in Suriname toen slechts passief kiesrecht hadden: er mocht op ze gestemd worden, maar ze mochten zelf niet stemmen.⁵ Het is goed mogelijk dat Temmes via haar vrouwenbond mannen heeft doen inzien dat zij hun stemrecht moesten gebruiken en wel om op Schneiders-Howard te stemmen.⁶

Het is mij niet gelukt om meer bronnen te vinden voor deze bewering. In 2017 interviewde ik Emile Wijntuin, voormalig voorzitter van de Staten van Suriname en later van het Parlement van Suriname. Hij wist dat Temmes zelfs voor een marktvrouw uitzonderlijk uitgesproken was en bekend stond om haar verbale kracht. Hij vertelde dat zij grote bekendheid genoot in Paramaribo, maar hij wist niets over de beïnvloeding van de verkiezingen in 1938. Dit blijft dus een onopgeloste vraag, hopelijk vinden andere historici hier een antwoord op. Het is van belang om inzicht te krijgen in hoe de verkiezing van Grace Schneiders-Howard verliep omdat het ons informatie geeft over de Surinaamse samenleving. Hoeft schrijft dat "haar natuurlijke electorale basis, Aziatische boeren, arbeiders en vrouwen, geen kiesrecht hadden".⁷

Een laatste teken dat de bijdrage van Temmes aan de Surinaamse samenleving, met name door het verbeteren van de positie van vrouwen, groot was, stamt uit 1959. Ter ere van de internationale dag van de arbeid organiseerde de Moederbond, de verenigde vakbond van Suriname, een massale betoging in Paramaribo. Op deze bijeenkomst die door duizenden werd bezocht, eerde de voorzitter van de Moederbond, Johan Pengel, mevrouw Temmes uitgebreid. De Surinaamse krant *Nieuws Suriname* schrijft:

"De heer Pengel vangt zijn rede aan met Sasa Temmes woorden van waardering te betuigen. Hij memoreerde de vele verdienste [sic] van deze eenvoudige volkswoman die in de moeilijkste tijden bereid was in de eerste gelederen van de strijders te staan. Thans telt zij 80 jaar en kan niet meer actief er bij zijn maar in de tijd toen men voor Communist werd uitgemaakt wanneer men opkwam voor de belangen van de arbeider toen velen die zich nu als verdediger van de belangen van de arbeider opwerpen zich schuil hielden toen hield zij de lampen branden. Zij ziet op haar levensavond de organisatie haar ideaal uit gegroeid tot een machtige Moederbond waarvan zij erelid is. En daarom is men zo verheugd haar vandaag te mogen eren en onderscheiden."

Volgens de krant barstte er een stormachtig applaus los toen Pengel mededeelde dat de Bondsraad van de Moederbond unaniem had besloten om financieel zorg te dragen voor mevrouw Temmes. Zij zou haar pensioen betalen tot haar laatste dag vanwege haar belangrijke inzet voor de Surinaamse arbeider.⁸

Het hierboven geciteerde artikel vormt door het noemen

van Temmes de uitzondering op de regel: in de eerdere krantenartikelen over de rol van vrouwen in Suriname, die vanaf 1938 met enige regelmaat verschenen in Nederlandse en Surinaamse kranten, werden vrouwen zelden bij naam genoemd. Hierbij kwam de rol van vrouwen binnen de arbeidersbeweging in Suriname aan bod. Zo werd geschreven over de drukke bijeenkomsten waarbij veel vrouwen buiten het gebouw een glimp probeerden op te vangen van de goed bezochte vergaderingen. Waarover vergaderd werd en door wie blijft onduidelijk. Soms werd er geschreven over lezingen op arbeidersbijeenkomsten en over demonstraties, maar opnieuw zonder leidende figuren te noemen. *Het volksdagblad*, bijvoorbeeld, publiceerde in september 1938 een artikel met de kop 'Arbeiders van Suriname organiseren zich. Vrouwen spelen een actieve rol'. Het artikel vermeldde wel dat er veel vrouwen actief waren bij de SAWO (Surinaamsche Algemeene Werknemersorganisatie), maar de S.S.D.V. en Temmes zelf niet. Ook werd er niet vermeld wie er dan actief was en dat er een apart Dames Comité bestond: de Bond van Dienstmeiden.⁹

Elisabeth Temmes dreigt nu uit de geschiedenis te vallen doordat zij in kranten destijds niet bij haar naam werd genoemd en er onevenredig weinig aandacht was voor haar vrouwenbond, ondanks het grote ledenaantal. De publicaties van de bond zijn niet bewaard gebleven en tot slot kwamen historici zoals ik te laat om de gaten met *oral history* te kunnen dichten. Ik hoop dat deze korte biografie voor iemand anders als opstapje kan dienen om meer over Elisabeth Temmes te weten te komen. ///

Noten:

- ¹ *Suriname: Koloniaal nieuws- en Advertentieblad*, 10 augustus 1937, geraadpleegd via Delpher.
- ² B. Scholtens, *Opkomende arbeidersbeweging in Suriname: Doedel, Liesdek, De Sanders en de werklozenonrust, 1931-1933* (Nijmegen 1986) 28.
- ³ Zie bijvoorbeeld: *Het volksdagblad. Dagblad voor Nederland*, 4 januari 1940, geraadpleegd via Delpher en B. Scholtens, *Suriname tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Paramaribo 1991) 38.
- ⁴ *Het Volksdagblad*, 10 juni 1939, geraadpleegd via Delpher.
- ⁵ E. Dew, *The Difficult Flowering of Surinam. Ethnicity and Politics in a Plural Society* (Den Haag 1978) 53.
- ⁶ Zie voor meer informatie over het vrouwenkiesrecht in Suriname en Schneiders-Howard de artikelen van Rosemarijn Hoeft in dit tijdschrift in 2007 en 2019. R. M. A. L. Hoeft, "Als de vrouwen het reveille zullen blazen". Vrouwenkiesrecht in Suriname?, *Historica* 42:2 (2019) 74-79 en R.M.A.L. Hoeft, 'Grace Schneiders-Howard, Suriname's eerste politica en sociaal activiste', *Historica* 30:1 (2007) 14-17.
- ⁷ Hoeft, 'Grace Schneiders-Howard', 16.
- ⁸ *Nieuws Suriname*, 2 mei 1959, geraadpleegd via Delpher.
- ⁹ *Het volksdagblad*, 2 september 1938, geraadpleegd via Delpher.

Rosa de Jong (1992) promoveert aan de Universiteit van Amsterdam en onderzoekt vluchtelingen die vanuit Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog het Caraïbisch gebied bereikten. Vorig jaar gebruikte zij een deel van het hier bovenstaande voor haar bijdrage aan het vrouwencaroussel tijdens de Nacht van de Geschiedenis in het Rijksmuseum.

Contact: r.dejong@uva.nl